

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»**

**КОНФРОНТАЦІЯ ТА СПІВРОБІТНИЦТВО
В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

Збірник наукових праць

За загальною редакцією С.В. Толстова

КИЇВ 2023

УДК 94(100)+327.3-327.8
ББК ТЗ(0)+Ф4
С-83

Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
(протокол № 2 від 02.02.2023 р.)

Рецензенти:

Мироненко П.В. – доктор політичних наук;
Яковенко Н.Л. – доктор історичних наук, професор.

Редакційна колегія:

Толстов С.В., к.і.н., доц. (загальна редакція);
Фесенко М.В., д.політ.н., с.н.с.;
Лакішик Д.М., к.і.н., с.н.с.;
Мітрофанова О.О., к.політ.н., с.н.с.;
Луцак В.В., м.н.с.

Конфронтація та співробітництво в міжнародних відносинах: теорія і практика: збірник наукових праць / За заг. ред. канд. іст. наук, доц. С.В. Толстова. Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2023. 211 с.

Збірник присвячено дослідженню тенденцій міжнародних відносин та історичних аспектів міжнародної взаємодії країн світу. Автори статей збірника висвітлюють проблеми теорії і практики міжнародних відносин, перебіг факторів конфронтації та співробітництва у світовій політиці, процеси формування зовнішньої політики зарубіжних країн у ХХ – на початку ХХІ ст.

Розглянуто тенденції та прояви міжнародної конкуренції провідних держав на початку ХХІ ст., особливості зовнішньополітичного процесу у ФРН, Франції та Великій Британії, а також концептуальні аспекти міжнародних політичних процесів в умовах біполярної міжнародної системи другої половини ХХ ст.

УДК 94(100)+327.3-327.8
ББК ТЗ(0)+Ф4

Відповідальність за достовірність інформації та посилань, що містяться в опублікованих статтях, несуть автори.

Передрук дозволяється у разі точного посилання на автора і видання.

© Державна установа «Інститут
всесвітньої історії НАН України», 2023

ЗМІСТ

ЧАСТИНА I ТЕНДЕНЦІЇ ТА ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

<i>Мартинюк А.Ю.</i> Еволюція політики Європейського Союзу щодо російсько-української війни (2014-2022 рр.)	4
<i>Кривонос Р.А.</i> Зовнішньополітичні стратегії урядів Ангели Меркель.....	15
<i>Толстов С.В.</i> Особливості формування концепції зовнішньої політики Франції (2017-2023 рр.)	27
<i>Іванов Д.І.</i> Європейська політика Великої Британії у постбіполярну добу (1990-2010 рр.)	54
<i>Цапко О.М.</i> Країни Центральної Азії в контексті зовнішньополітичних інтересів Російської Федерації	62
<i>Богданович І.І.</i> Імперська політика Росії: виклики та загрози для Білорусі	74
<i>Пошедін О.І.</i> Міжнародний порядок крізь призму війни Росії проти України: позиції КНР і США	84

ЧАСТИНА II ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ В ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИЦІ МІЖНАРОДНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

<i>Мартинюк А.Ю.</i> Теорія демократичного миру: між ідеалізмом і реалізмом.....	93
<i>Крупеня І.М.</i> Принцип справедливості та відновлення верховенства міжнародного права – вимога часу та необхідний інструмент покарання агресора	108
<i>Толстов С.В., Фесенко М.В.</i> Динаміка конфліктної взаємодії у відносинах США з СРСР та Росією: порівняльний аналіз	116
<i>Деменко О.Ф.</i> Греко-турецькі відносини у роки «холодної війни»	155
<i>Лакішик Д.М.</i> Внутрішні кризи в країнах Східної Європи в біполярний період у контексті європейської безпеки	164
<i>Луцзяк В.В.</i> Пакт Реріха як проект досягнення миру через культуру: від появи ідеї до підписання договору.....	181
Відомості про авторів	210

- Києві. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. 2023. URL: <https://www.president.gov.ua/news/same-zaraz-i-same-v-ukrayini-virishuyetsya-yakim-bude-majbut-81505> (дата звернення: 17.03.2023).
21. Вберегти світ від нової глобальної бійні може ефективна система міжнародного правосуддя, а саме – міжнародний трибунал для агресора – Андрій Єрмак на конференції United for Justice. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. 2023. URL: <https://www.president.gov.ua/news/vberegiti-svit-vid-novoyi-globalnoyi-bijni-mozhe-efektivna-si-81425> (дата звернення: 17.03.2023).
 22. В Офісі Президента України розповіли про два прийнятні способи створення трибуналу проти російського керівництва. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. 2023. URL: <https://www.president.gov.ua/news/v-ofisi-prezidenta-ukrayini-rozpovili-pro-dva-prijnyatni-spo-80929> (дата звернення: 17.03.2023).
 23. Поліщук В. Спеціальний трибунал над путіним і лукашенком: алгоритм створення, можливе покарання... *Армія Inform*. 2023. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/01/27/speczialnyj-trybunal-nad-putinym-i-lukashenkom-algorytm-stvorennya-mozhlyve-pokarannya/> (дата звернення: 17.03.2023).
 24. Міжнародний кримінальний суд видав ордер на арешт Путіна; історичне рішення, з якого почнеться історична відповідальність – звернення Президента України. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. 2023. URL: <https://www.president.gov.ua/news/mizhnarodnij-kriminalnij-sud-vidav-order-na-aresht-putina-is-81665> (дата звернення: 17.03.2023).

УДК 327.5 : 327.8

Толстов С.В., Фесенко М.В.

ДИНАМІКА КОНФЛІКТНОЇ ВЗАЄМОДІЇ У ВІДНОСИНАХ США З СРСР ТА РОСІЄЮ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Мета дослідження полягає у визначенні ключових факторів, які обумовлювали динаміку відносин суперництва і конкуренції між США та СРСР і Росією у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Визначені хронологічні рамки дослідження охоплюють період з другої половини 1940-х рр. до 2022 р. (від початкового етапу «холодної війни» до повномасштабного вторгнення російських військ на територію України).

Автори статті намагалися визначити основні тенденції та мотиваційні фактори у відносинах між США та СРСР, а також між США та Росією як провідними гравцями в рамках умовного євроатлантичного регіону.

В результаті дослідження виявлено принципові відмінності у конфліктній взаємодії між США та СРСР за часів біполярної міжнародної системи (1946-1991 рр.) та у період після розпаду СРСР. В рамках біполярної системи США та СРСР вступали в якості основних системоутворюючих центрів сили. Специфіка відносин між наддержавами визначалася умовами військового контролю в розділеній у Європі, блоковим протистоянням та ідеологічною конкуренцією.

Після розпаду СРСР у відносинах з Росією адміністрації США спростовували претензії Москви на визнання в якості рівного за потенціалом і могутністю центру сили. З одного боку, враховуючи збереження потужного ядерного потенціалу РФ, США зберігали певні елементи контролю над озброєннями та підтримували скорочення ядерних потенціалів. З другого боку, опанувавши роль глобального гегемона, політичні кола США не брали до уваги заперечення Москви проти розширення НАТО і не зважали на небезпеку відновлення ревізійських планів російського керівництва щодо пострадянського простору. Для США більш вагомі завдання стосувалися збереження балансу в умовному геополітичному трикутнику за участі ЄС та Росії, що потребувало гальмування стратегічної автономії ЄС та консолідації НАТО.

Ключові слова: *США, СРСР, РФ, Україна, система міжнародних відносин, міжнародний порядок, «холодна війна», європейська безпека, конфліктна взаємодія.*

Tolstov S.V., Fesenko M.V. Dynamics of conflict interaction in the U.S. relations with the USSR and Russia: a comparative analysis.

The purpose of the study is to identify the key factors that determined the dynamics of rivalry and competition between the U.S. and the USSR and Russia in the second half of the 20th and early 21st centuries.

The chronological framework of the study covers the period from the second half of the 1940s up to 2022 - from the initial stage of the Cold War to the full-scale invasion of Russian troops into the territory of Ukraine.

The authors intended to identify the main trends and motivational factors in relations between the U.S. and the USSR, as well as between the U.S. and Russia as the leading players within the Euro-Atlantic area.

The study revealed fundamental differences in conflict interaction between the U.S. and the USSR in the years of the bipolar international system (1946-1991) and in the period after the collapse of the USSR. Within the framework of the bipolar system, the U.S. and the USSR acted as the main system-forming centers of power. The specificity of relations between the superpowers was determined by the conditions of military control in a divided Europe, bloc confrontation and ideological competition.

After the collapse of the USSR in relations with Russia, the U.S. administrations refuted Moscow's claims to recognize it as a center of power equal in potential and power. On the one hand, given the preservation of the powerful nuclear potential of the Russian Federation, the United States retained certain elements of

arms control and supported the reduction of nuclear potentials. On the other hand, having mastered the role of a global hegemon, the U.S. political establishment did not take into account Moscow's objections to NATO enlargement and did not take seriously the danger of the renewal of the revisionist plans of the Russian leadership in relation to the post-Soviet space. For the U.S., more significant tasks concerned maintaining a balance in a hypothetical geopolitical triangle involving the EU and Russia, which required slowing down the strategic autonomy of the EU and NATO consolidation.

Keywords: *USA, USSR, Russia, Ukraine, international system, international order, Cold War, European security, conflict interaction.*

Впродовж останніх 77 років – з 1945 по 2023 рр., міжнародна система пройшла декілька послідових фаз еволюційних змін, які супроводжувалися перестановками у співвідношенні сил, переглядом змістовних акцентів у відносинах між провідними державами та різною інтенсивністю застосування ідеологічних, політико-економічних та інших прикладних мотиваційних чинників у багатосторонній взаємодії.

Завершення Другої світової війни супроводжувалося політико-ідеологічним відчуженням і поступовим назріванням розколу між учасниками колишньої антигітлерівської коаліції, ознакою якого було загострення протиріч з приводу європейського повоєнного устрою. Впродовж 1945-1947 рр. у відносинах між колишніми союзниками ще зберігався конструктивний потенціал, який дозволив забезпечити розробку і підписання мирних договорів з Італією, Болгарією, Угорщиною, Румунією та Фінляндією. Однак по мірі визрівання та загострення обоюдно протиріч відносини між США та СРСР набували характеру все більш виразного політичного та ідеологічного суперництва, які були значною мірою пов'язані з несумісністю їх суспільно-економічних систем.

Тривале суперництво двох наддержав у 1947/48 – 1990/91 рр., в широкому публічному дискурсі відоме як «холодна війна», набуло ознак специфічної форми співіснування ворогуючих сторін, яке згідно з класичними нормами міжнародного права, відбувалося в умовах миру. З цієї точки зору специфічна форма тривалих відносин конфронтаційного типу між країнами, які перебували в стані перманентного конфлікту, хоча й свідомо утримувалися від прямого застосування збройних методів протиборства, може розглядатися як основний «організуючий принцип» біполярної міжнародної системи [1, с. 219].

Після закінчення Другої світової війни відносини між США та СРСР стали ключовим, системоутворюючим фактором міжнародної безпеки. Типовою ознакою конфліктної взаємодії у попередніх міжнародних системах була зосередженість уваги провідних держав на локальних і регіональних проблемах, позначених ситуативним співвідношенням сил та інтересів міжнародних акторів. Політико-ідеологічна мотивація позицій та інтересів почала вимальовуватися у європейській політиці лише наприкінці XVI – початку XVII ст., спершу в формі конфесійних розбіжностей, а згодом – у вигляді суперництва провідних держав за гегемонію. Локальне сусідство та

зосередженість інтересів великих держав у Європі спричинили декілька війн континентальних масштабів, аж до Першої світової війни 1914-1918 рр., яка мала коаліційний характер й поширилася на віддалені периферійні регіони.

Натомість модальний стрижень біполярної міжнародної системи складали конкурентне співіснування та конфліктна взаємодія відмінних суспільно-політичних систем і новостворених військово-політичних блоків. Військово-політичні союзи набули постійного характеру і зберігалися в умовах мирного часу в якості важливого структурного чинника, а суперництво домінуючих центрів сили сягнуло глобального виміру. «Ущільнення» світового політичного простору супроводжувалося асиметричним залученням різних країн та регіонів до більш консолідованої міжнародної системи. В органах політичного планування провідних країн повоєнна міжнародна система почала розглядатися як певна цілісність, що складається з різних компонентів, відмінних у політичному, економічному, культурному та ідеологічному відношенні. Таким чином було зроблено значний крок у переході від геополітичного бачення до більш складних, сучасних форм політико-економічного аналізу.

Німецьке питання, не вирішене в ході консультацій і переговорів у перші повоєнні роки, з 1948 р. стало каталізатором протиріч між США та СРСР. Визначення цілей США щодо німецького питання сприяло розробці політики щодо країн Західної Європи, включаючи надання допомоги для повоєнного відновлення та зміцнення економічного впливу, збереження прямої військової присутності, створення постійного військово-політичного союзу. Важливою ознакою моделі євроатлантичної співпраці стало витіснення комуністів з урядів західноєвропейських країн.

Зі свого боку, офіційна ідеологічна доктрина СРСР з 1917 р. ґрунтувалася на постулатах класової боротьби, уособленням якої вважалося всесвітньо-історичне протистояння між соціалізмом і капіталізмом. У перші повоєнні роки сталінський СРСР намагався розширювати зовнішні сфери впливу, насаджувати прорадянські політичні режими у країнах Східної Європи та висував претензії на провідну роль у світовій політиці.

Участь СРСР у коаліції з західними ліберальними демократіями майже не вплинула на світогляд радянського керівництва. За результатами Другої світової війни СРСР, єдиний з-поміж великих держав, розширив свою територію. Й. Сталін і його оточення вважали підсумки світової війни черговим підтвердженням марксистсько-ленінської теорії про неминучість переходу людства до соціалізму (і далі – до комунізму) через імперіалістичні війни та пролетарські революції.

Тлумачення наслідків війни в сенсі поліпшення розстановки сил між двома системами на користь соціалізму підштовхувало сталінський режим до наступальної тактики. За словами Й. Сталіна, подальші перспективи світового розвитку вимірювалися ослабленням капіталізму. За його логікою, показники зміни в розстановці сил полягали у тому, що Німеччина та Японія були «виведені з ладу» як конкуренти трьох головних капіталістичних країн (США, Англії та Франції). Від капіталістичної системи «відпали Китай та інші народно-

демократичні країни у Європі, утворивши разом з Радянським Союзом єдиний і потужний соціалістичний табір, який протистоїть табору капіталізму» [2].

За влучним визначенням російського дослідника Д.Г. Наджафова, Друга світова війна, «усунувши протиріччя між фашизмом і демократією, водночас вивела на перший план міжнародної політики протиріччя між тоталітарним радянським соціалізмом і західною ліберальною демократією». Це пояснює, «чому становлення холодної війни відбулося під впливом і за підсумками Другої світової війни, хоча її генезу слід віднести до періоду розколу світу на дві системи» [3, с. 72].

Вимагаючи політичних поступок від Заходу, сталінське керівництво не надто прагнуло запобігти розриву економічних відносин. За словами Сталіна, «економічним результатом існування двох протилежних таборів стало те, що єдиний всеохоплюючий світовий ринок розпався, в результаті чого ми маємо тепер два паралельних світових ринки, які також протистоять один одному». Провину за розкол світового ринку Сталін покладав на трійку провідних капіталістичних країн – США, Англію і Францію, які «самі сприяли, зрозуміло, незалежно від їхньої волі, утворенню і зміцненню нового паралельного світового ринку. Вони піддали економічній блокаді СРСР, Китай і європейські народно-демократичні країни, що не ввійшли в систему "плану Маршалла", сподіваючись цим задушити їх. На ділі ж вийшло не удушення, а зміцнення нового світового ринку» [2] в сенсі окремого економічного простору радянського блоку.

Процес переходу від відчуження до конфронтації між Заходом і СРСР у перші повоєнні роки дістав ґрунтовного аналізу в дослідженнях Дж.Л. Геддіса [4, 5, 6], Р. Джервіса [7], М.П. Леффлера [8, 9, 10] та інших авторів, в яких проаналізовано розбіжності в підходах сторін та мотивації їх політичних рішень. Змістовна спрямованість радянської доктрини, еволюція повоєнної зовнішньої політики СРСР та його роль у становленні «холодної війни» дістали відображення у ряді робіт українських [11, 12, 13, 14] та російських [15, 16] авторів.

З методологічної точки зору в історіографії періоду 1947/48 – 1990/91 рр., окрім праць, присвячених аналізу загальних тенденцій міжнародної політичної взаємодії, вирізняються два напрямки досліджень. Представники першого напрямку акцентують увагу на ролі політико-ідеологічного компоненту (в формі виявлення та впливу екзистенціальних політико-ідеологічних протиріч) [17]. Другий напрямок досліджень виокремлює в якості домінуючих структурні чинники, ставлячи за мету аналіз відносин між наддержавами з точки зору їх участі в міжнародній системі, «в якій конкуренція між національними державами притаманна їхній природі і впливає з властивостей цієї системи». Відмінність такого підходу полягає у спробі абстрагуватися від суперечностей між суспільно-економічними системами [18, р. 46].

Утім, з точки зору перебігу історичних подій, на становлення нової конфігурації міжнародної системи впливали обидва компоненти, включаючи конкуренцію між наддержавами і формування їхніх зовнішньополітичних доктрин, – з одного боку, та зіткнення політико-ідеологічних моделей та їх вплив на політичні системи багатьох країн світу, – з другого.

Біполярна міжнародна система

Перебіг міжнародних відносин у другій половині 1940-х рр. свідчить, що основні тенденції у євроатлантичному стратегічному трикутнику, учасниками якого були США, країни Західної Європи та СРСР, намітилися й закріпилися упродовж перших трьох повоєнних років. У цей перехідний період, умовною віхою якого можна вважати 1947-1948 рр., загалом визначилися контури нової біполярної міжнародної системи.

Зауважимо, що в рамках біполярної системи США мали очевидні переваги у співвідношенні сил, насамперед у сфері економіки та технологій, а до початку 1970-х рр. – і в сфері ядерних озброєнь, хоча, як вважалося, СРСР мав перевагу у сухопутних збройних силах на європейському театрі біполярного суперництва.

Визначальними критеріями біполярної системи були гнучкий баланс сил, формування центросилових союзів, використання регіональних конфліктів у якості осередків непрямого суперництва між наддержавами, політико-ідеологічна поляризація суспільно-політичних і громадських рухів у різних країнах світу, активізація засобів інформаційної політики та зовнішньополітичної пропаганди.

Включення периферійних регіонів до сфери інтересів США та СРСР стало невід'ємною ознакою глобалізації біполярного суперництва, позначеного виразним політико-ідеологічним забарвленням та обтяженого ідеологічною несумісністю конкуруючих суспільно-економічних систем і відповідних способів життя.

Характерною ознакою біполярності як структурної моделі та специфічної форми організації міжнародної системи було її тяжіння до глобального охоплення. У стратегічно важливих країнах США та СРСР намагалися сформувати лояльні уряди та включити ці країни до своїх «зон безпеки».

США та СРСР виконували роль основних центрів сили, однак це не заперечувало автономне становище низки країн, які дотримувалися певного дипломатичного чи подекуди стратегічного дистанціювання від держав-лідерів. У різні періоди існування біполярної міжнародної системи роль автономних центрів сили мали Велика Британія, Франція та КНР (з кінця 1860-х – початку 1970-х рр.). При цьому попри наявність специфічних інтересів та автономний статус у міжнародній взаємодії, військовий та економічний потенціал Франції у сукупному балансі сил зараховувався на користь західних альянсів.

За описанням Дж. Геддіса, «міжнародна система в ті роки виглядала як біполярна, в якій, як залізна тирса, притягнута магнітами, вся влада тяжіла до Москви і Вашингтона. Насправді ж наддержавам ставало дедалі важче керувати меншими державами, чи то союзниками, чи то нейтралами в Холодній війні, і водночас вони втрачали авторитет у себе вдома, який вони колись вважали за самоочевидний. Слабкі відкривали для себе можливості протистояти сильним. Характер влади змінювався, оскільки страх перед владою, в її традиційному розумінні, зменшувався» [6, р. 120].

Хоча у перші повоєнні роки в центрі уваги політичного діалогу країн-переможниць перебували європейські проблеми, перебіг політичних процесів у

периферійних країнах та колоніальних володіннях в Азії та Африці чим далі більше сприяв загостренню американсько-радянських суперечностей та політичній поляризації.

Розширення спектру проблем, які виявляли різні стратегічні підходи двох наддержав, на практиці означало подолання європоцентричної моделі світової політики. Європа, розділена за ознаками політичної орієнтації на країни з різними суспільно-економічними системами, невдовзі стала головним, одним із трьох географічних театрів біполярного геостратегічного суперництва.

Окрему групу в міжнародних відносинах склали нейтральні та позаблокові країни, які в ході деколонізації в Азії та Африці сформували Рух неприєднання. Головна політична мета цього руху полягала у формальному дистанціюванні від військово-стратегічного суперництва наддержав. Учасники Руху неприєднання у своїй сукупності не мали чіткої ідеологічної спорідненості й водночас могли виступати клієнтами обох таборів, які гуртувалися довкола США та СРСР.

Зростання недовіри між політичним керівництвом США та СРСР спостерігалось вже наприкінці Другої світової війни. Повернувшись з Ялтинської конференції 1945 р. Ф.Д. Рузвельт повідомив Конгресу, що досягнуті домовленості мають «покласти край системі односторонніх дій, замкнутих союзів, сфер впливу, співвідношення сил та усіляких інших засобів, які застосувалися століттями – і завжди зазнавали невдачі» [19, с. 246].

Однак, за свідченням очевидців, вже в березні 1945 р. Ф.Д. Рузвельт почав усвідомлювати реальний стан справ і виявляв емоційну реакцію на порушення Сталіним «досягнутих у Ялті домовленостей» [19, с. 243], а його наступник Г. Трумен радив Державному департаменту США припинити грати в компроміси, і в разі потреби надавати Москві тверду відсіч.

При цьому, як доводить американський дослідник А.М. Шлезінгер, усі члени «великої трійки» намагалися скористатися здобутками перемоги та максимально зберегти контроль у зонах розташування їхніх військ.

Найбільше невдоволення з боку США та Великої Британії викликали відступ Москви від обіцянки провести вільні вибори в країнах Східної Європи та наполегливі спроби представників СРСР виторгувати додаткові політичні та територіальні поступки. Такі дії Москви сприймалися на Заході як спроба порушення балансу сил. Й хоча у своїй фултонській промові від 5 березня 1946 р. У. Черчилль спростовував припущення, що Москва прагне нової війни, він закликав Захід припинити «політику нескінченних поступок і компромісів», пропонуючи перейти до твердої й розумної «політики угод і договорів на взаємоприйнятній основі», адже, за його словами, зволікання означатиме накопичення «нових труднощів і небезпек». У. Черчилль відзначав, що «Радянська Росія прагне, аби їй дісталось більше плодів минулої війни, і щоб вона могла нескінченно нарощувати свою міць з одночасною експансією своєї ідеології» [20].

Аби ефективно стримувати тиск з боку СРСР, У. Черчилль пропонував відмовитися від традиційної «доктрини рівноваги сил, або, як її ще називають, доктрини політичної рівноваги між державами». Зміст цього положення

полягав у необхідності забезпечення силового домінування країн західної демократії, адже «ставка на мінімальні переваги» могла б лише заохочувати радянські претензії. Відтак У. Черчилль закликав до єдності країн Заходу, яка мала забезпечити відвернення небезпеки нової війни спираючись не лише на авторитет ООН, а й «на всю міць США, Великої Британії, інших англомовних країн та їхніх союзників» [20].

Так само й президент Г. Трумен, проголошуючи свою зовнішньополітичну доктрину в Конгресі США 12 березня 1947 р., розглядав «радянську загрозу насамперед як потенційну небезпеку з боку тоталітаризму, «пряма чи побічна агресія» з боку якого «загрожує миру в усьому світі й перешкоджає безпеці Америки». Виходячи з цього «Америка має підтримувати вільні народи в їх боротьбі проти озброєної меншості чи проти поневолення, яке здійснюється шляхом тиску ззовні» [21].

Логіка впровадження «доктрини Трумена» полягала у визнанні зобов'язання США «надавати політичну, військову та економічну підтримку всім демократичним країнам, які зазнають загрозу з боку зовнішніх і внутрішніх авторитарних сил». За оцінкою Держдепартаменту США «доктрина Трумена фактично переорієнтувала зовнішню політику США зі звичайної позиції відсторонення від регіональних конфліктів, які безпосередньо не стосуються Сполучених Штатів, на можливе втручання у віддалені конфлікти» [22].

Невдовзі після оголошення вищезгаданої промови в Конгресі США, президент Г. Трумена видав указ про перевірку лояльності, мета якого полягала у звільненні прибічників компартії з державних посад. Суттєво активізували роботу постійні комісії з неамериканської діяльності палати представників і сенату Конгресу США.

Антизахідна риторика представників радянської верхівки підживлювала сприйняття відносин між Сходом і Заходом як екзистенціального конфлікту, побудованого на несумісності суспільно-політичних систем. Звинувачуючи США у прагненні до світового панування, радянська партійно-державна бюрократія вдалася до масштабної ідеологічної кампанії, побудованої на постулатах протилежності двох таборів – табору імперіалістичного і антидемократичного, з одного боку, і табору антиімперіалістичного і демократичного – з другого. Обстоюючи тезу про неминучість перемоги соціалізму над капіталізмом, радянська ідеологія проголошувала наміри ліквідувати буржуазно-демократичні режими та встановити комуністичні диктатури радянського типу в усьому світі, що цілком природно тлумачилося як прояв агресивної природи радянського режиму. При цьому обидві сторони звинувачували одна одну в підготовці до нової війни. Приклад такої інтерпретації знаходимо у відомій доповіді А.О. Жданова «про міжнародне становище» на першій нараді Комінформу (25.09.1947 р.), в якій «основним завданням ідеологічної частини американського стратегічного плану» названо нав'язування тези про «уявну агресивність Радянського Союзу і країн народної демократії», аби показати «англосаксонський блок у ролі сторони, що

перебуває в обороні, та зняти з нього відповідальність за підготовку нової війни» [23].

Загострення ворожнечі з СРСР цілком відповідало поширеним на Заході уявленням щодо нової загрози у вигляді радянської агресії, причому не обов'язково у формі прямого військового вторгнення. Ідеологічне протистояння супроводжувалося згортанням економічних зв'язків та військово-стратегічними приготуваннями. Зі свого боку, військово-політична консолідація країн Західної Європи і США становила новий виклик для СРСР, який був змушений моделювати не обов'язково симетричні кроки у відповідь, особливо після першої Берлінської кризи 1948-1949 рр.

Утім повоєнна біполярна система продемонструвала значний потенціал стабільності. З цього приводу Дж. Геддіс відзначав, що на відміну від детально розроблених мирних планів і договорів, укладених за підсумками Першої світової війни, країни-переможниці у Другій світовій війні виявилися не зданими досягнути детальних домовленостей про умови і правила повоєнного врегулювання. Переможці посварилися і почали сприймати своїх колишніх союзників в якості головної загрози своєму виживанню. Вони розробляли зброю, здатну принаймні теоретично покласти кінець існуванню людства. Однак парадокс полягав у тому, що ця модель проіснувала вдвічі довше за попередню. «Справа в тім, що система міжнародних відносин після Другої світової війни, котру ніхто не проектував і навіть не уявляв, змогла існувати дуже довго, ґрунтуючись не на заповідях моралі та справедливості, а швидше на довільному й штучному розподілі світу на сфери впливу, який містив деякі з найжорсткіших і стійких антагонізмів, за винятком війни» [24, р. 99].

З точки зору її структурних характеристик, біполярну міжнародну систему «можна розглядати за критеріями жорсткості та гнучкості, тобто за ступенем політико-ідеологічної та військово-стратегічної згуртованості основних учасників, форм контролю їх поведінки з боку центрів сили та ознаками можливості автономної поведінки окремих країн», які були нерівномірно пов'язані з основними антагоністичними союзами або претендували на власну роль у якості автономних центрів сили [25, с. 16].

Загалом період «довгого миру», який у тогочасній політичній лексиці отримав назву «холодної війни», стосувався насамперед відсутності війни між провідними державами – тогочасними домінуючими центрами сили, тоді як на периферії точилися тривалі й спустошливі «обмежені» війни. Стабільність біполярної системи чималою мірою визначалася наявністю ядерної та накопиченням запасів звичайної – «конвенційної» зброї – засобу взаємного військового стримування, однак не запобігала масштабному поширенню революційного, етнічного, релігійного та громадянського насильства, яке супроводжувалося найглибшим в історії людства ідеологічним суперництвом та загостренням традиційних глобальних проблем.

Одним із важливих і доти непередбачуваних елементів взаємного стримування стало усвідомлення, що «держави самі можуть стати жертвами війни, якщо зброя стане настільки руйнівною, що поставить під загрозу цілі, заради яких ведуться війни». За таких обставин, відзначав Дж. Геддіс, «будь-

яке застосування сили може зруйнувати те, що вона покликана захищати» [6, р. 51-52]. Утім, чітко розуміння цієї аксіоми прийшло лише після Карибської кризи 1962 р.

Розкол між колишніми союзниками

Посилення розбіжностей у відносинах між СРСР та західними союзниками супроводжувалося висуненням політичних обвинувачень та нагнітанням ідеологічних закидів. Розвиток цієї тенденції засвідчили промова У. Черчилля від 5 березня 1946 р., виголошена в м. Фултон (штат Міссурі), «довга телеграма» Дж. Кеннана¹ до Державного департаменту США від 22 лютого 1946 р., промова Й. Сталіна перед активом Сталінського виборчого округу м. Москви (9 лютого 1946 р.), що містила обґрунтування історичної приреченості капіталізму як системи, схвалення політики «стримування СРСР» у доктрині Г. Трумена від 12 березня 1947 р., а також інші публічні демарші та документи політичного планування.

Важливою віхою, яка спричинила перехід від узгодження інтересів шляхом переговорів і консультацій до втілення односторонніх конфронтаційних стратегій стало рішення уряду США щодо запровадження плану Дж. Маршалла², який втілював американські принципи ринкового підприємництва та містив політичні вимоги. «План Маршалла» поклав край сподіванням Москви на одержання американських кредитів для відновлення економіки. Адже в роки війни радянське керівництво всерйоз сподівалося отримати від США значні довгострокові кредити на закупівлю американського промислового обладнання.

На цьому тлі в західній пресі чим далі більшій публічній критиці піддавалася радянська політика у зайнятих радянськими військами країнах Східної Європи, спрямована на формування ідеологічно однотипних урядів та нав'язування суспільних відносин радянського зразка.

Паралельно з діяльністю створеної за рішенням Потсдамської конференції 1945 р. Ради міністрів закордонних справ СРСР, США, Великої Британії, Франції та Китаю, яка тривала до 1949 р., в окремих регіонах спостерігалось пряме зіткнення інтересів СРСР і західних держав, спричинене односторонніми претензіями та намірами Кремля, які часто висувалися

¹ Джордж Ф. Кеннан (1904-2005 рр.) – американський політичний і громадський діяч. У січні – квітні 1946 р. – тимчасовий повірений у справах США в СРСР. У 1947-1949 рр. очолював відділ планування зовнішньої політики Держдепартаменту США. У липні 1947 р. під псевдонімом містер «Х» облікував в журналі «Foreign Affairs» статтю «Витоки радянської поведінки», в якій було викладено обґрунтування стратегії стримування відносно СРСР. Брав участь у розробці плану Маршалла. Створення НАТО Дж. Кеннан вважав недоцільним, а політику «стримування» тлумачив насамперед у формі застосування політичних та економічних важелів. На думку сучасних американських істориків (В.Д. Міскембл, Дж.Л. Геддіс), Дж. Кеннан надавав перевагу зміцненню позицій США з акцентом на використання політичних методів впливу.

² План Маршалла був запроваджений з 4 квітня 1948 р., коли Конгрес США ухвалив закон «Про економічне співробітництво», який затвердив чотирьохрічну програму економічної допомоги країнам Європи.

всупереч досягнутих домовленостей або без погодження з іншими партнерами. Впродовж 1945-1946 рр. приводом для загострення відносин стали проблема Ірану та виставлення вимог до Туреччини, які полягали у встановленні «спільного контролю» над Чорноморськими протоками та отримання дозволу на облаштування радянських військово-морських баз [26].

Радянський уряд також вимагав повернення територій Карс, Ардаган і Артвін на сході Туреччини, захоплених Туреччиною після Першої світової війни та визнаних за нею за умовами Московського договору між Туреччиною та РРФСР від 16 березня 1921 р. та Карського договору від 13 жовтня 1921 р. (між Туреччиною та Вірменською, Азербайджанською та Грузинською РСР і Туреччиною за участю РРФСР).

Окрім вимог до Туреччини, на Потсдамській конференції (17 червня – 2 серпня 1945 р.), В. Молотов пропонував допустити СРСР до встановлення опіки окремо або спільно зі США та Великою Британією над колишніми колоніальними володіннями Італії в Африці та Середземному морі. СРСР зокрема претендував на Додеканезькі острови (Південні Споради) і Тріполітанію – північно-західну провінцію Лівії. В руслі концепції встановлення «максимальної зони безпеки» СРСР йшлося також про плани створення радянських військових баз на архіпелазі Шпіцбергені, о. Ведмежий (Норвегія), о. Борнхольм (Данія) та інтернаціоналізацію Кільського каналу між Балтійським та Північним морями.

Обґрунтовуючи свої наміри статусом країни, яка забезпечила найбільший внесок у перемогу над спільним ворогом, радянське керівництво розраховувало на виконання низки перелічених запитів, які здебільшого мали характер попереднього зондажу. Зі свого боку урядові кола США та Великої Британії схилилися до максимального обмеження геополітичних амбіцій СРСР, насамперед у питаннях про статус Чорноморських проток та Кільський канал, які загалом розглядалися як легітимні, однак створили б небажаний прецедент для Суецького та Панамського каналів, які перебували відповідно під контролем Англії та США. Водночас теза про те, що США не зможуть завадити спробі СРСР втілити свої плани силовими засобами спростовувалася припущенням, що СРСР не наважиться вступити на шлях відвертого розриву з Заходом, що вимагатиме перенапруження його військово-економічних ресурсів. Утім, поряд з підозрами СРСР в експансіоністських намірах, західні військові експерти вважали за доцільне підстрахуватися перед імовірним посиленням потенційного конкурента [27, с. 38].

Найбільшою стратегічною загрозою військова розвідка США вважала посилення впливу СРСР на Туреччину, очікуваного у разі «подвійного охоплення» Малої Азії з перспективою поширення радянського контролю на Егейське море і східне Середземномор'я³. У доповіді оперативного управління

³ Підписаний на початку Другої світової війни англо-франко-турецький договір про взаємну допомогу від 19 жовтня 1939 р. передбачав оформлення тристороннього союзу. Укладення договору означало, що Туреччина вважається не нейтральною, а лише невоюючою стороною. 2 серпня 1944 р. Туреччина розірвала дипломатичні відносини з Німеччиною, а 23 лютого 1945 р. оголосила війну Німеччині та Японії, хоча й не брала участі у бойових діях.

штабу сухопутних сил США «Позиція США стосовно радянських намірів експансії» від 6 липня 1945 р., підготовленій до Потсдамської конференції, радянська потенційна експансія тлумачилася як глобально-необмежена за її цілями та опортуністична за методами. Відтак у доповіді містилася порада всіляко протидіяти розширенню радянської сфери впливу аби відвернути погіршення становища США у разі запланованого упродовж найближчих років суттєвого скорочення американських військ у Європі [27, с. 39]. Винятковість ситуації полягала у тому, що Туреччина вважалася учасницею антигітлерівської коаліції та повноправним членом ООН, що вказувало на готовність радянського керівництва ігнорувати й порушувати чинні на той час союзницькі зобов'язання.

Обґрунтовані підозри західних партнерів у тому, що Москва схильна порушувати узгоджені міжсоюзницькі рішення, посилювалися в зв'язку з небажанням СРСР виводити війська з північних провінцій Ірану впродовж обумовленого терміну (2 березня 1946 р.). Згідно з рішенням Потсдамської конференції, наприкінці 1945 р. – початку 1946 р. США і Велика Британія вивели з Ірану свої війська. Натомість СРСР навмисно зволікав з оголошенням дати виведення своїх військ, сподіваючись на перемогу сепаратистських рухів в Іранському Азербайджані (північний захід) та Іранському Курдистані (південний захід).

У декількох зверненнях до Ради Безпеки ООН уряд Ірану в гострій формі поставив питання про негайну евакуації всіх радянських військ з території країни. Загалом у період з 30 січня по 8 травня 1946 р. РБ ООН ухвалила три резолюції з іранського питання (№ 2, № 3, № 5), які в різних формулюваннях вимагали виведення всіх радянських військ з усієї території Ірану [28]. Зі свого боку Г. Трумен від імені США та Великої Британії висловив підтримку вимогам Ірану. Тодішній держсекретар США Дж. Бірнс розглядав наміри СРСР в Ірані як прагнення до експансії, – такої ж, яку СРСР провадив у Європі.

Радянські військові контингенти були виведені з Ірану у строк до 9 травня 1946 р., після чого іранські війська придушили повстання в Іранському Азербайджані та ліквідували осередки сепаратистів в північному (іранському) Курдистані. В адміністрації США дійшли висновку, що «іранська криза» була врегульована внаслідок комбінованого тиску з боку США та Великої Британії, що стало аргументом на користь постійної військової присутності у Середземномор'ї. У серпні 1946 р. адміністрація Г. Трумена ухвалила рішення про системну протидію радянському тиску за допомогою не тільки політичних, а й військових засобів. Тоді ж в уряді США почалося попереднє обговорення планів війни проти СРСР з використанням атомної зброї.

Окрім політичного втручання, Москва використовувала перебування радянських військ на іранській території з метою примусу іранського уряду до надання СРСР нафтові концесії на півночі Ірану. В ході радянсько-іранських переговорів 4 квітня 1946 р. було підписано прелімінарну угоду про створення спільного радянсько-іранського нафтового товариства, яке по формі нагадувало концесію, а 13 червня 1946 р. представник уряду Ірану підписав угоду з керівництвом автономних органів влади Іранського Азербайджану.

Однак коли в жовтні 1947 р. іранський прем'єр А. Кавам ос-Салтане доповів про підсумки переговорів з СРСР на засіданні парламенту, 22 жовтня 1947 р. депутати меджлису в майже повному складі ухвалили законопроект, який проголошував нафтову угоду з СРСР недійсною й такою, що «не має законної сили» [29, с. 231-232].

Тоді ж, 6 жовтня 1947 р. було укладено американсько-іранську військову угоду, за якою американські інструктори отримали виняткове право здійснювати навчання іранської армії та інспекцію військових об'єктів. Згодом військові зобов'язання між США та Іраном були підтверджені в договорі про «взаємну допомогу та оборону» від 23 травня 1950 р.

Турецько-середземноморський напрям геополітичних претензій СРСР викликав ще більший спротив з боку США і Великої Британії. Після того, як 19 березня 1945 р. Радянський Союз денонсував договір Про дружбу та нейтралітет з Туреччиною від 17 грудня 1925 р., строк дії якого закінчувався у листопаді 1945 р., Москва порушила питання про перегляд на свою користь режиму використання Чорноморських проток, визначених у Конвенції Монтре (1936 р.) [30].

Конвенція Монтре відновила суверенітет Туреччини над протоками між Чорним і Середземним морями та встановила правила проходу суден, включно з особливим правом Туреччини дозволяти або забороняти прохід через протоки будь-яких військових кораблів у разі участі Туреччини у війні та закриття проходу для військових суден будь-якої воюючої держави під час війни, в якій Туреччина не бере участі. Такий режим цілком задовольняв уряд Туреччини. Зі свого боку на Потсдамській конференції лідери США і Великої Британії запропонували інтернаціоналізацію проток, яка не влаштовувала ні СРСР, ні Туреччину. На тлі посилення радянського військового тиску на Туреччину, 6 квітня 1946 р. до Стамбулу прибув американський лінкор «Міссурі», що стало першим прикладом прямої демонстрації американської військової сили проти сталінської імперської політики [31, с. 382-385].

Мотивацією для проголошення «доктрини Трумена» (виступ перед обома палатами Конгресу 12 березня 1947 р.) стало рішення про надання активної підтримки урядам Греції та Туреччини в їх опорі радянській експансії та внутрішній опозиції з метою збереження незалежності та територіальної цілісності. Адміністрація Г. Трумена артикулювала свою зовнішньополітичну концепцію у термінах конфлікту між демократією і тоталітаризмом, обіцяючи підтримку мирному розвитку народів проти нав'язування їм тоталітарних режимів у формі комуністичної диктатури. Визначення нових орієнтирів зовнішньої політики США закріпило конфронтаційний підтекст у відносинах між Заходом і СРСР, сприяло консолідації антирадянського блоку і створенню НАТО.

Висунувши претензії на Чорноморські протоки, СРСР підштовхнув правлячі кола Туреччини шукати підтримки і захисту з боку США. Своєю чергою іранська та нафтова кризи 1944-1947 рр. прискорили відмову Ірану від політики нейтралітету, що у подальшому знайшло втілення в підписанні Багдадського пакту (1955 р.) та участі в воєнно-політичному блоку СЕНТО

(1958-1979 рр.), який мав виконувати роль стратегічного поясу біля кордонів СРСР з метою обмеження радянського впливу на Близькому та Середньому Сході.

На червневому (1957 р.) Пленумі ЦК КПРС М. Хрущов піддав гострій критиці зовнішньополітичні авантюри Й. Сталіна і В. Молотова, відзначивши, що спроби тиску на сусідні країни призвели до «розриву дружніх відносин з Туреччиною та Іраном. ... Це була буквально дурість. ... Своєю неправильною політикою щодо Туреччини ми допомагали американському імперіалізму. ... Ми написали Туреччині ноту, що ми розриваємо договір про дружбу. Чому? Тому що не віддаєте Дарданелли. ... Але ж Дарданелли добровільно жодна країна не віддасть» [31, с. 473].

Схожі критичні оцінки М. Хрущова стосувалися й невдалої спроби залишити радянські війська в Ірані: «Ми ввели туди свої війська і почали там хазяйнувати. А коли запахло порохом і треба було або воювати, або уходити, Сталін сказав – треба йти, доки не пізно, і ми пішли» [32, с. 473-474], що вкрай зіпсувало радянсько-іранські взаємини.

З боку США на перехідний період 1945-1947 рр. припало з'ясування фундаментальних стратегічних та економічних обставин, які вплинули на визначення інтересів національної безпеки у повоєнному світі. Як зазначав М. Леффлер (професор Університету Віргінії), деякі з цих міркувань, особливо ті, що стосувалися закордонних баз, забезпечення права повітряного транзиту і стратегічної сфери впливу в Латинській Америці, були пов'язані з логічними результатами технологічного розвитку та інерцією геостратегічного досвіду. Вони не були безпосередньо пов'язані з повоєнною поведінкою СРСР та американсько-радянськими відносинами [8, р. 248].

Разом з тим, американські оборонні чиновники вважали збереження сприятливого балансу сил у Євразії фундаментальним фактором національної безпеки США. Ця мета потребувала постійної оцінки намірів та можливостей радянської сторони. Досить скромна спроможність СРСР вести війну проти США «породила поширене припущення, що Радянський Союз утримуватиметься від військової агресії і намагатиметься уникнути війни. Тим не менш, американські оборонні чиновники залишалися дуже стурбованими геополітичним балансом сил в Європі та Азії», якщо «комуністи зможуть скористатися післявоєнною економічною дезорганізацією та соціальним і політичним безладом». Ці спостереження важливо взяти до уваги, адже американські оцінки радянської загрози сприсалися не стільки на розширення радянського військового потенціалу та радянських дипломатичних вимог, скільки були «результатом зростаючого занепокоєння щодо вразливості американських стратегічних та економічних інтересів у світі внаслідок безпрецедентного безладу та неспокою» [8, р. 349]. За таких обставин, відзначав М. Леффлер, у 1947-1948 рр. «холодна війна» набула багатьох зі своїх найстійкіших характеристик, а її становлення було безпосередньо пов'язано з викликами, з якими стикалися американські посадовці, впроваджуючи власні концепції національної безпеки. Схожу думку висловлювали й інші дослідники, які пов'язували початок «холодної війни» з вакуумом сили (power vacuum), що

виник у Європі та Північно-Східній Азії після розпаду «дискомфортної», як зауважував Дж. Геддіс, коаліції, яка воювала проти Гітлера [33, р. 74].

Періодизація американсько-радянських відносин

Ретроспективний погляд на історію політичних відносин США, країн Західної Європи та СРСР/Росії в другій половині ХХ ст. свідчить про періодичну зміну фаз розрядки та загострення напруженості. У період з 1947 по 1991 рр. дихотомія тенденцій конфронтації та діалогу, які обумовлювали загострення чи пом'якшення протиріч, загалом відповідала динаміці та фазам «холодної війни», які загалом відповідали чергуванню етапів в американсько-радянських відносинах.

У роки «холодної війни» в якості джерел напруженості між США та СРСР виступали:

- Фактори зіткнення інтересів, які спричиняли загострення військової напруженості. Такі ситуації виникали насамперед у точках безпосереднього або опосередкованого зіткнення позицій та інтересів сторін, включаючи Західний Берлін і розділення Німеччини на два державних утворення, війну в Кореї, Карибську кризу 1962 р., кризові ситуації на Близькому Сході, війну США у В'єтнамі та інших країнах Індокитаю, ісламську революцію в Ірані та радянську інтервенцію в Афганістані, громадянські війни з залученням іноземних військових формувань та інтервенції в Нікарагуа та ряді країн Африки, включаючи Анголу, Мозамбік та Ефіопію.

- Гонка озброєнь, насамперед ядерних, включаючи розміщення запасів ядерної зброї у європейських країнах.

- Налаштованість обох сторін на збереження та розширення сфер політико-ідеологічного контролю, що збільшувало значення ідеологічних складників і стимулів біполярного суперництва у формі протистояння та конкуренції «двох систем».

- Активна пропаганда, підтримка внутрішньої опозиції та підризна діяльність, спрямована на дестабілізацію політичних режимів основного супротивника, його союзників і сателітів.

У роки, які передували створенню НАТО, радянська зовнішньополітична концепція вирізняла три західних центри сили – США, Велику Британію і Францію. Створення НАТО у 1949 р. символізувало структурування євроатлантичного простору на основі колективних союзницьких зобов'язань між США та західноєвропейськими країнами. Для СРСР це означало докорінну зміну повоєнного європейського політичного ландшафту, адже відносини між країнами-членами НАТО, підпорядковані завданням європейської безпеки, поширювалися й на сферу військового планування.

На відміну від США та країн Західної Європи, СРСР зберігав військову присутність у більшості країн Східної Європи, включаючи безпосередній вплив на формування місцевих урядів та контроль за їх діяльністю. Відмінності між політичними режимами в країнах «народної демократії» визначалися довгими чи короткими термінами, які Москва встановлювала для їх «сезонізації». Ступінь успішності такої політики вимірювався підлаштуванням політичних

систем країн Східної Європи під стандарти радянської системи управління. Водночас диференційована політика радянського керівництва щодо країн Східної Європи до певної міри ускладнювала й уповільнювала формування радянського блоку [34].

Стандартизована модель відносин між СРСР та країнами Східної Європи будувалася на укладенні базових договорів (про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу), як між СРСР та окремими країнами-сателітами, так і перехресних двосторонніх союзницьких договорів між країнами радянської сфери впливу. У підсумку, до 1955 р. радянська блокова система набула ознак умовної радіально-променевої структури. Щільний контроль з боку СРСР на рівні двосторонніх відносин доповнювався механізмом колективної комунікації керівництва СРСР з керівництвом країн радянської сфери впливу в формі нарад керівників комуністичних і робітничих партій.

З точки зору відносин між Сходом і Заходом, насадження у країнах Східної Європи репресивних режимів сталіністського типу слугувало додатковим джерелом напруженості та обурення з боку країн Заходу, в яких діяли осередки східноєвропейської політичної еміграції.

У загальній динаміці відносин між США та СРСР чітко виокремлювалися три фази загострення відносин, які припадали на 1950-1953, 1960-1962 і 1979-1986 рр., та два періоди 1954-1959 і 1969-1979 рр., під час яких сторони докладали значних зусиль до нормалізації відносин і налагодження вибіркового прагматичного співробітництва. Що стосується доби правління М. Горбачова (1985-1991 рр.), офіційні наміри радянського керівництва обумовлювали запровадження «реалістичної розрядки» у відносинах між СРСР і США з метою зміщення осі міжнародного життя від конфронтації до співробітництва, взаєморозуміння та переговорів з перспективою досягнення конкретних результатів [35, с. 263].

В другій половині 1940-х рр. політичні спостерігачі та політики і дипломати – безпосередні учасники тогочасних подій – свідчили про поступове руйнування довіри між урядами країн-переможниць у недавній війні. Однак політична обстановка в 1946 р. й принаймні на початку 1947 р., – до схвалення Плану Маршалла на Паризькій конференції 12 липня за участі представників 16 країн Західної Європи, ще не мала ознак незворотного розколу. На думку Дж. Геддіса, тенденція у відносинах між СРСР та країнами Заходу тоді ще не набула необоротного характеру. До певного часу залишалися можливості відвернути «холодну війну», зупинившись принаймні на стадії відносин «холодного миру». Утім, проголошення доктрини Г. Трумена (12 березня 1947 р.), відмова СРСР та країн Східної Європи від участі у європейській програмі економічного відновлення (план Маршалла, European Recovery Program), втілення політичних вимог цього плану у країнах Західної Європи та симетричні репресії проти незалежних політичних партій в Угорщині та Болгарії і переворот у Чехословаччині поклали край цим сподіванням, а радянська блокада Західного Берліна в 1948 р. запустила маховик «холодної війни» на повні оберти.

В історіографії періоду «холодної війни» питання про співвідношення ролі політичних, військових та ідеологічних аспектів у відносинах між США та СРСР і досі залишається дискусійним. Під впливом цієї полеміки численні політичні коментатори, які вважають ідеологічні та аксіологічні складники неодмінною ознакою «холодної війни», висловлюють сумнів у тому, що її критерії можуть застосовуватися до загострення відносин між США та Росією в контексті російської імперської експансії та російсько-української війни 2014-2023 рр. Інакше кажучи, стереотипні уявлення про історично описане явище «холодної війни» значною мірою визначаються присутністю ідеологічної конфронтації, яка відрізняла «системне протиборство» між США та СРСР від традиційного суперництва великих держав [36, р. 62-85].

З точки зору референтного історичного досвіду американсько-радянських відносин, військові чинники вочевидь мали переважаючий вплив на динаміку двосторонніх відносин. На загострення відносин найбільшою мірою впливали спроби однієї зі сторін порушити військовий баланс, вийти за межі узгоджених рамкових домовленостей у німецькому питанні або розміщення ядерних озброєнь поза межами національних територій держав, які мали власну ядерну зброю. При цьому найбільший вплив на підвищення рівня конфронтації мали саме ті питання, які не були вирішені або були лише побіжно врегульовані в ході переговорів держав-переможниць під час Другій світовій війні та по її закінченні, у тому числі під час зустрічей Ради міністрів закордонних справ⁴ ССРСР, США, Великої Британії, Франції та Китаю в 1945-1949 рр.

Перша фаза загострення відносин між США та СРСР була обумовлена спробами радянського тиску на Туреччину, загостренням «Берлінського питання» та війною в Кореї. Ці чинники, поряд зі стабілізацією зони впливу СРСР у Східній Європі та укладенням союзу між СРСР і КНР, переконали політичні кола США у тому, що Радянський Союз становить реальну військову загрозу. Пом'якшення міжнародної напруженості в 1954-1959 рр. мало хиткий і частковий характер, а відновлення діалогу на урядовому рівні супроводжувалося й до певної міри забезпечувалося синхронною консолідацією блокових структур.

Після смерті Сталіна обидві сторони висловлювали наміри переглянути конфронтаційну модель відносин. У квітні 1953 р. в своїй промові «Шанс для миру» президент США Д. Ейзенхауер назвав СРСР винуватцем «холодної війни» й зажадав, аби СРСР продемонстрував свою прихильність мирному співіснуванню шляхом завершення війни в Кореї, підписання договору з Австрією, звільнення німецьких військовополонених, згодою про початок серйозних переговорів про роззброєння і контроль над озброєннями, а також надання народам Східної Європи свободи обрання їхніх урядів. Два роки

⁴ Рада міністрів закордонних справ ССРСР, США, Великої Британії, Франції та Китаю – спеціальний орган, створений за рішенням Потсдамської конференції 1945 р. для підготовки мирних договорів з колишніми супротивниками та вирішення питань, переданих йому за згодою між урядами п'яти великих держав. Упродовж 1945-1949 рр. було проведено 6 сесій ради.

потому із цих вимог залишився не виконаним лише останній пункт [37, с. 35-36].

Загострення протиріч у 1960-1962 рр., яке знайшло прояв у формі Берлінської (1961 р.) та Карибської (1962 р.) криз, було спричинено вразливістю економіки і політичної системи НДР, на відміну від переконливих економічних успіхів ФРН (питання фактично зводилося про збереження стабільності зони радянського контролю в Східній Європі) та спробами Кремля знайти стратегічну відповідь на розміщення тактичної ядерної зброї США у країнах Західної Європи та ракет середньої дальності PGM-19 Jupiter в Італії та Туреччині.

Початок кризи розрядки міжнародної напруженості в Європі був безпосередньо пов'язаний з модернізацією радянських балістичних ракет середньої дальності, націлених на території країн Західної Європи. Розгортання радянських ракет РСД-10 («Піонер», або за класифікацією міністерства оборони США і НАТО, – SS-20 mod.1 Saber) з дальністю враження 4300 км, яке почалося в 1976 р., порушило співвідношення сил ядерного стримування в Європі. До того ж, після модернізації ракет РСД-10 їх максимальну дальність було збільшено аж до 5500 км. Для порівняння, дальність американських ракет «Pershing-2», прийнятих на озброєння після модернізації лише в 1983 р., становила 1770 км (за іншими даними – до 2500 км).

Західноєвропейські політики висловлювали занепокоєння, що порушення балансу в Європі за умов встановлення двосторонніх лімітів в американсько-радянських угодах про обмеження стратегічних наступальних озброєнь 1972 та 1974 рр. створить різні умови безпеки для США та їх європейських союзників. 12 грудня 1979 р. лідери низки європейських країн ініціювали ухвалення «подвійного рішення» НАТО (twin-track decision), згідно якого з 1983 р. мало початися розміщення на території європейських членів НАТО американських ракет середньої дальності «Першинг-2» та крилатих ракет наземного базування. Пропонувалося провести переговори з СРСР з контролю над озброєннями з метою обмеження кількості вже розміщених радянських і планованих для розгортання американських озброєнь [38]. Умовою НАТО була згода СРСР припинити розгортання мобільних балістичних ракет РСД-10 (SS-20) та зняття з бойового чергування вже розгорнутих озброєнь.

Інформаційна підготовка напередодні розміщення американських ракет середньої дальності ґрунтувалася на звинуваченні СРСР в експансіонізмі з огляду на розширення радянської військової присутності у країнах Африки, участь СРСР і Куби у війнах в Анголі та Ефіопії, а згодом – на радянську інтервенцію в Афганістані. Й лише після приходу до влади М.С. Горбачова проблему було розв'язано у формі підписання Договору між СРСР і США про повну ліквідацію ракет середньої та меншої дальності (1987 р.). Водночас реформи М.С. Горбачова «поклали початок процесу, який призвів до краху Східного блоку і в підсумку – до розвалу Радянського Союзу в 1989-1991 рр., оскільки мав своїм зовнішньополітичним наслідком не в останню чергу відмову

СРСР від своєї сфери впливу й до того ж набув власну динаміку, яка вже не піддавалася контролю» [38].

Оцінюючи співвідношення чинників розрядки та конфронтації у відносинах між США та СРСР часів «холодної війни» доцільно відзначити три суттєвих аспекти:

- Політичне керівництво США не сприймало розрядку як фактор, який корегує месіанську роль Америки як лідера «вільного світу», зачіпає її зобов'язання перед союзниками чи обмежує стратегічну мету глобального домінування. В цьому сенсі впливові політичні кола з обох боків сприймали розрядку здебільшого як складну шахову партію, в якій не може бути «нічийного» результату. Виняток становили угоди з обмеження стратегічних наступальних озброєнь та деякі інші важливі домовленості, досягнуті за президентства Р. Ніксона.

- Підписання Заключного акту Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі (1975 р.) стало символом проміжного й часткового врегулювання протиріч між Сходом і Заходом, яке мало стабілізувати біполярну систему на засадах мирного співіснування в євроатлантичному ареалі.

- З точки зору стратегії США мета політичного оздоровлення міжнародних відносин потребувала всебічної нейтралізації комуністичного впливу. Своєю чергою, за М. Хрущова та Л. Брежнєва радянське керівництво декларувало, що кінцева мета комунізму полягає у його перемозі у всесвітньому масштабі в інтенсивній економічній, політичній та ідеологічній боротьбі, «в рамках мирного співіснування». Проголошуючи ці тези, СРСР надавав широку підтримку антизахідним політичним рухам та режимам у «третьому світі».

У підсумку Гельсінкський Заключний акт 1975 р. набув характеру рамкової міжблокової угоди, яка декларувала принципи європейської безпеки, засвідчувала визнання політичних реалій, розмежування сфер впливу та зміцнення засобів довіри. Однак, як відзначав колишній заступник міністра закордонних справ СРСР А. Адамшин, покладаючись на принцип непорушності кордонів як головний пункт документу, Кремль мав на увазі визнання також непорушності політичного устрою та розмежування в Європі, включно з розколом Німеччини і стабілізацією статусу НДР як найбільш проблемної ланки соціалістичного блоку. На думку А. Адамшина, закріплення політичних і територіальних підсумків Другої світової війни відображало спробу «ввести в узаконені рамки становище, вигідне для Радянського Союзу» та «гру на утримання» зони контролю СРСР у розколотій надвоє Європі [39, с. 23, 433].

На тлі перенесення радянсько-американської суперництва в країни «третього світу», підписання Гельсінкського Заключного акту 1975 р. перевело ідеологічне змагання двох суспільних систем у площину проблематики прав людини, що прискорило дискредитацію радянської моделі суспільного устрою. Своєю чергою розпад СРСР дав політичним колам США відчуття довгоочікуваної перемоги й позбавив необхідності деталізованого врегулювання відносин з традиційним супротивником.

Падіння світових цін на енергоносії сприяло критичному загостренню проблем радянської економіки і стало поштовхом для тривалого економічного спаду, який обумовив ослаблення Росії та інших республік колишнього СРСР, дезорганізацію їх суспільного життя та скорочення впливу на міжнародній арені. Після серпневого заколоту 1991 р. Дж. Буш-старший проголосив перемогу США в «холодній війні», що мало підкреслити зміцнення глобального домінування США у нових політичних реаліях.

Становлення двосторонніх відносин між США та Росією

Незважаючи на програш в ідеологічному та економічному змаганні з Заходом, після розпаду СРСР Росія залишилася потужною ядерною державою зі значним економічним потенціалом. В розпорядженні Москви зберігався широкий набір засобів, спрямованих на забезпечення впливу в європейському та пострадянському просторі. Утім, спроби РФ просувати розроблену при М. Горбачові концепцію загальноєвропейської безпеки включно з проектом створення європейської Ради безпеки були заблоковані американською дипломатією.

В 1991 р., характеризуючи зміни в країнах Східної Європи, президент Дж. Буш-старший зазначав, що США прагнуть зміцнення міжнародного порядку та побудови глобального партнерства, заснованого на спільних цінностях і будуть сприяти укоріненню цих цінностей у східноєвропейських країнах [40]. Зі свого боку уряди країн Східної Європи, проголошуючи в якості проміжної позиції нейтральну орієнтацію, все більш переконливо декларували намір переорієнтації на західні структури, насамперед ЄС і НАТО.

Невдовзі, за президентства Б. Клінтона адміністрація США ухвалила курс на розширення НАТО. Впродовж 1993 р. уряди Польщі, Чехії, Угорщини та країн Балтії зверталися до адміністрації США з ініціативами про вступ до альянсу. З метою уникнення напруженості у відносинах з РФ адміністрація Б. Клінтона запропонувала створення рамкової ініціативи «Партнерство заради миру», призначеної для військової співпраці НАТО з державами, які не були членами альянсу. С. Телботт (спеціальний радник по Нових незалежних державах, а згодом – заступник Державного секретаря США) відзначав, що спеціальні функції «Партнерства заради миру» полягала в призвичаєнні Росії до розширення НАТО та окресленні перехідного періоду для модернізації збройних сил країн-кандидатів – Чехії, Польщі та Угорщини [41, с. 121-135].

Концепція розширення НАТО передбачала, що передумовою для вступу має бути відповідність країн-кандидатів відповідним політичним і військовим критеріям. Досягнення критеріїв вступу мало слугувати стимулом до забезпечення цивільного контролю над збройними силами, лібералізації економіки, утвердження влади закону, прав і свобод людини. Це обумовлювало поступовість розширення, адже різні країни мали отримувати можливість вступу до альянсу по мірі готовності та у різний час.

З метою стабілізації відносин за відсутності політичного та ідеологічного конфлікту між США та РФ була підписана низка документів, зокрема Кемп-Девідська декларація (1 лютого 1992 р.), Хартія американсько-російського

партнерства і дружби (17 червня 1992 р.), Ванкуверська декларація президентів США та РФ (4 квітня 1993 р.). Сторони обіцяли не розглядати одна одну в якості потенційних супротивників та будувати відносини дружби та партнерства на базі взаємної довіри, поваги, спільної відданості демократії та економічній свободі.

Водночас при передачі повноважень від республіканців до демократів у 1993 р. держсекретар Л. Іглбергер попереджав свого наступника У. Крістофера про можливість збройного конфлікту «між Росією та будь-якою з держав на її периферії», включаючи Україну, загрозу сповзання Росії до авторитаризму та спроб відновлення російського імперського контролю. Характеризуючи інтереси США, Л. Іглбергер відзначав пріоритет ринкової трансформації колишніх соціалістичних країн, необхідність надання їм необхідної допомоги, а також застерігав з приводу дискримінації російських етнічних меншин у пострадянських республіках.

З 1994 р. у відносинах між РФ і США почало викликати напруження питання про розширення НАТО. Адміністрація Б. Клінтона тиснула на Москву, домагаючись усунення заперечень проти розширення НАТО та заохочуючи розвиток зв'язків з РФ у рамках «Партнерства заради миру» (ПЗМ) – програми двостороннього військового співробітництва між НАТО та країнами Східної Європи та пострадянського простору. Серед чиновників адміністрації США побутувала уява, що ПЗМ як «полегшена» версія альянсу була створена, аби нейтралізувати занепокоєння російських політиків та військових⁵.

Під час візиту Б. Єльцина до США у вересні 1994 р. російська сторона наполягала на збереженні домінування на просторі СНД й висловлювала застереження проти розширення НАТО на схід. В якості альтернативи Москва пропонувала «вдосконалення» механізмів ОБСЄ з метою перетворення її на повноцінну структуру, здатну формально забезпечувати мир і стабільність у Європі.

В результаті серії переговорів сторони визнали за доцільне підготувати угоду, яка мала унормувати відносини Росії з НАТО. Б. Єльцин вимагав надання РФ особливого статусу в питаннях європейської безпеки. Задля цього пропонувалося знайти спосіб урівноваження можливостей РФ у відносинах з НАТО, порушених після розпуску Варшавського договору. Рішення було знайдено у формі консультативного механізму НАТО – Росія в форматі «16+1» (за кількістю тодішніх членів альянсу), який мав ухвалювати спільні рішення за згоди обох сторін.

В обмеженому вигляді ця ідея була формалізована в «Основоположному акті про взаємовідносини, співробітництво та безпеку між НАТО та Російською Федерацією», підписаному в Парижі 27 травня 1997 р. З метою налагодження діалогу між сторонами створювалася Спільна постійна рада НАТО – Росія.

⁵ 22 червня 1994 р. міністр закордонних справ РФ підписав з НАТО угоду «Партнерство заради миру», яка окреслювала умови та напрями прагматичного співробітництва сторін, включно з протидією тероризму, проведенням навчань та обміном інформацією. Втім, РФ ратифікувала цю угоду лише 7 червня 2007 р. у зв'язку з необхідністю забезпечення транзиту вантажів та військовослужбовців країн і партнерів НАТО до Афганістану.

Сторони декларували основні принципи відносин та набір зобов'язань, включаючи визнання «неподільності безпеки всіх держав євроатлантичного співтовариства» та наміри співпрацювати з метою «створення в Європі спільної та всеосяжної безпеки, побудованої на відданості спільним цінностям, зобов'язанням і нормам поведінки в інтересах всіх держав». Висловлювалася готовність сприяти зміцненню ОБСЄ, включаючи подальший розвиток її ролі в якості основного інструмента превентивної дипломатії, відвернення конфліктів, врегулювання криз, постконфліктного відновлення і регіонального співробітництва в галузі безпеки тощо. ОБСЄ визнавалася у якості «єдиної загальноєвропейської організації безпеки», яка відіграє ключову роль у підтриманні європейського миру та стабільності, що дозволяє запобігати поверненню Європи до розколу, конфронтації чи ізоляції будь-якої держави. Сторони визнали ОБСЄ в якості регіональної організації за змістом Глави VIII Статуту ООН, яка має перспективу створення в Європі спільного простору безпеки і стабільності без розподільчих ліній чи сфер впливу, які обмежують суверенітет будь-якої держави [42].

Важливими елементами документу були декларування відмови від застосування сили без санкції з боку РБ ООН, підтвердження поваги до територіальної цілісності держав та Гельсінкського заключного акту 1975 р., а також визнання за європейськими країнами права власного вибору шляхів забезпечення власної безпеки.

Хоча в «Основоположному акті» між НАТО та Росією проглядалися принципи кооперативної безпеки, – тобто елементи, обумовлені наявністю спільних інтересів у досягненні стабільності та мирного співіснування, документ містив також і деякі запобіжники військово-стратегічного характеру. Зокрема альянс зобов'язався «у нинішніх та доступних для передбачення умовах» здійснювати свою колективну оборону та інші завдання «через забезпечення необхідних сумісності, інтеграції та потенціалу посилення, а не шляхом додаткового постійного розміщення суттєвих бойових сил». Це положення тлумачилося як відмова НАТО від розширення військової інфраструктури у нових країнах, які висловлювали намір приєднатися до НАТО [42].

В контексті очікуваного розширення НАТО, з 1997 р. США розпочали практику проведення навчань багатонаціональних військових навчань «Сі Бриз» на території України, які символізували проникнення США до зони територіального контролю, на який традиційно претендувала Росія. На думку тодішнього заступника Державного секретаря США С. Телботта, економічна слабкість РФ мала змусити Москву пристосовуватися до західної присутності (прийняти «як даність» розширення впливу США на своїх кордонах). Радячи Києву врегулювати спірні питання з РФ, адміністрація Б. Клінтона мала намір «не припиняючи співпрацю з Україною, подвоїти ... зусилля щодо взаємодії з Росією», а також планувала проведення військових навчань у Балтійському регіоні та в Центральній Азії [43]. Ознакою зацікавленого підходу адміністрації Б. Клінтона стало її посередництво у врегулюванні питання про вивезення з України стратегічної ядерної зброї.

Позірній поблажливості у взаємовідносинах сприяло поширення уявлень, що НАТО трансформує свою діяльність у політико-військовому напрямку й обмежуватиме військову складову мінімально необхідними рамками, обумовленими участю у місіях миротворчого характеру. Втім, після призначення Є. Примакова на посаду міністра закордонних справ (9 січня 1996 р.) МЗС РФ посилює акценти на пріоритетності контролю в пострадянському просторі, проголосило концепцію багатополярності та визначило наближення НАТО до кордонів РФ як потенційну загрозу.

Більш переконливі ознаки змін у російсько-американських відносинах з'явилися у березні 1999 р. у зв'язку з військовою операцією НАТО проти Союзної республіки Югославія. 24 березня 1999 р. голова російського уряду Є. Примаков скасував офіційний візит до США попри те, що від результатів цього візиту залежало одержання кредиту МВФ в обсязі \$15 млрд. які мали посприяти відновленню російської економіки після дефолту. Тим не менше, Є. Примаков вирішив вдатися до показного дипломатичного демаршу, який мав підтвердити роль РФ як окремого центру сили в глобальній політиці [44].

З часом сенсаційний розворот літака Є. Примакова над Атлантикою почав сприйматися як символ відмови від ельцинської політики пристосування Росії до Заходу на користь нової багатовекторності, яка дістала продовження у мюнхенській промові В. Путіна, війні РФ проти Грузії та анексії Криму.

Періодизація відносин між США та РФ

У період від розпаду СРСР у грудні 1991 р. до початку повномасштабної війни РФ проти України 24 лютого 2023 р. можна виокремити шість етапів американсько-російських відносин, які мали відносно чіткі відмінності та характерні ознаки. З урахуванням їх особливостей доцільно виокремити шість етапів, які характеризували послідовні зміну їх політичного клімату та змістовного навантаження, у т. ч.: 1991-1993 рр.; 1994-1997 рр.; 1998-2000 рр.; 2000-2008 рр.; 2009-2014 рр.; 2014-2021 рр.

1. На перший етап припадає становлення відносин між США та Росією, яке відбувалося впродовж 1991-1993 рр. Характерною ознакою цього процесу була переважна орієнтація російської влади на розбудову відносин з Заходом і фактична відмова від конфронтаційних елементів зовнішньої політики СРСР⁶. Економічні перетворення, пов'язані з формуванням у Росії ринкової економіки, потребували допомоги з боку міжнародних фінансових інститутів, а необхідність в легітимації нової російської верхівки в очах західних політичних та фінансових еліт обумовлювала надання відносинам зі США пріоритетного значення. Водночас залишаючись, попри розпад СРСР, однією з найбільших військових потуг, Росія зуміла домогтися підписання низки важливих договорів

⁶ 8 грудня 1991 р., після підписання Біловезької угоди про припинення існування Радянського Союзу, президент Російської Федерації Б. Єльцин негайно проінформував про це президента США Дж. Буша-старшого, взявши з цього обіцянку, що американська адміністрація де юре визнає ліквідацію СРСР. М. Горбачову, який дізнався про укладення Біловезьких угод пізніше, ніж президент США, залишилося лише висловлювати пустопорожні обурення з цього приводу.

у сфері контролю над озброєннями, включаючи Лісабонський протокол (1992 р.), договір СНО-2 (1993 р.), а також незабаром домоглася передачі Москві ядерних озброєнь, які перебували на територіях інших пострадянських республік.

2. На другому етапі (1994-1997 рр.), на тлі посилення позицій ЛДПР і КПРФ у внутрішній політиці, Москва втрачала вплив у колишніх країнах соціалістичного табору та пострадянських республіках. Невдоволення млявою позицією адміністрації Б. Єльцина, яка послабила тиск на зовнішню політику країн Центральної та Східної Європи, спонукало перегляд засад зовнішньополітичного курсу, пов'язаний з призначенням Є. Примакова на посаду міністра закордонних справ (1996 р.).

У відносинах між Росією та Заходом спостерігався перехід до «вибіркової» співпраці з урахуванням позицій, розбіжностей та інтересів сторін. Значний вплив на міжнародну ситуацію в Європі мало створення під керівництвом НАТО Сил стабілізації в Боснії та Герцеговині (СФОР; 1996 р.) з метою відновлення миру в регіоні. До участі в СФОР була залучена бригада російських миротворців, розміщена в американському секторі відповідальності на стику між хорватсько-мусульманською федерацією та Республікою Сербською.

Водночас російська влада вбачала пряму загрозу в прагненні США обмежити сферу впливу Росії в довколишньому регіоні і домогтися підпорядкування російської політики на міжнародній арені. Розбіжності з поточних питань, включаючи військово-технічні аспекти і розширення впливу США на країни СНД, обумовили відступ від досягнутого рівня співпраці. Зростання напруженості і недовіри у двосторонніх відносинах спричиняло сумніви в можливості рівноправного співробітництва між РФ і США, включно з відмовою від сподівань на побудову єдиної системи безпеки «від Ванкувера до Владивостока» [45].

3. На третьому етапі (1998-2001 рр.) ключовими подіями, які остаточно змінили характер двосторонніх відносин, стали бомбардування Белграда військами НАТО в 1999 р. і початок другої чеченської кампанії в Росії в 2000 р. Обидві ці події розглядалися кожною зі сторін однобоко, лише у «вигідному для себе світлі». США акцентували увагу на порушенні прав людини і звинувачували російську владу в авторитаризмі, а Росія звинувачувала США в застосуванні сили без санкції РБ ООН і спробі незаконної концентрації глобальної влади. При цьому обидві сторони уникали перенесення конфронтації на інші сфери відносин чи відкритої демонстрації взаємних претензій і суперечностей. Москва офіційно визнавала США важливим партнером на міжнародній арені в руслі формулювань Основоположного акту про взаємні відносини, співробітництво і безпеку між РФ і НАТО (від 27 травня 1997 р.).

4. Четвертий етап американсько-російських відносин (2000-2008 рр.) був позначений зміною владного керівництва в Росії (з 31 грудня 1999 р.) та США (з 20 січня 2001 р.). Великого значення у двосторонніх відносинах між США та РФ набула «особиста дипломатія» на рівні перших осіб. Якщо на початку

першого президентського терміну Дж. Буша-молодшого значна частина американської політичної еліти вважала Росію потенційним супротивником США, то після терактів 11 вересня 2001 р. увагу було перенесено на ісламістські рухи та угруповання в просторі Близького та Середнього Сходу.

На початку цього періоду між двома країнами були підписані Договір про скорочення наступальних потенціалів (СНП; 2002 р.) [46] і «Римська декларація» [47], що зафіксувала новий етап партнерських відносин Росії з НАТО.

У той же час, з 2003 р. російське керівництво висловлювало все більше виразне невдоволення зовнішньою політикою США, зокрема такими діями, як війна проти Іраку, вихід США з Договору про протиракетну оборону, плани розміщення американських систем ПРО в країнах Центральної та Східної Європи, активне втручання у внутрішні справи колишніх радянських республік, які приводили до т.зв. «кольорових революцій» та зміни зовнішньополітичної орієнтації окремих держав, насамперед Грузії та України. Наочною межею в перебігу двосторонніх відносин стала «мюнхенська промова» В. Путіна (2007 р.), в якій він вперше у відвертій формі висловив заперечення проти сформованого у 1990-х рр. однополярного світового порядку на чолі зі США [48].

Попри суттєві розходження та протиріччя РФ надавала США підтримку в протидії тероризму та в логістичному забезпеченні місії Міжнародних сил сприяння безпеці в Афганістані. Значне загострення інтересів виникло у зв'язку з російсько-грузинською війною 2008 р., проголошенням незалежності Косова, визнаного США і багатьма західними державами, та визнанням Росією Абхазії та Південної Осетії, зайнятих російськими військами. В тодішній американській політичній літературі критика внутрішніх процесів у РФ будувалася на постулаті, що російська зовнішня політика повертається до імперіалістичної експансії в дусі традицій XIX ст., спрямованої на закріплення власних сфер впливу [49].

Зі свого боку Москва розцінювала політику США як спробу навмисного витіснення російського впливу зі Східної Європи, Балкан та Південного Кавказу, а також порушення стратегічного балансу між США та Росією шляхом розгортання глобальної системи ПРО, придатної для перехоплення російських балістичних ракет. На відміну від адміністрації Дж. Буша-молодшого, яка в серпні 2008 р. вдалася до ефективних демонстративних заходів для припинення наступу російських військ у Грузії, адміністрація його наступника Б. Обами виявила небажання акцентувати увагу на російській експансії в пострадянському просторі й визнала за доцільне перейти до поміркованої нормалізації двосторонніх відносин.

5. Черговий етап американсько-російських відносин (2009-2014 рр.), пов'язаний з президентством Б. Обами (2009-2017 рр.), був позначений спробами налагодження багатостороннього діалогу провідних держав з метою пом'якшення проблем і протиріч, спричинених глобальною фінансово-економічною кризою 2008-2009 рр. За ініціативи Державного департаменту США, 6 березня 2009 р. США та РФ проголосили політику «перезавантаження»

двосторонніх відносин з метою розв'язання суперечностей і налагодження партнерських відносин. Така політика ґрунтувалася на переконанні керівництва Демократичної партії США в недоцільності застосування жорстких методів тиску на Росію та сподіванні, що зовнішня політика російського президента Д. Медведєва (2008-2012 рр.) буде більш ліберальною і «західноорієнтованою», ніж за часів президентства В. Путіна. Одним із найважливіших досягнень цього періоду вважається укладення Договору СНО-3, підписаного у Празі 8 квітня 2010 р. Однак період потепління у двосторонніх відносинах швидко минув у зв'язку з подіями «Арабської весни» та посиленням авторитарних тенденцій у Росії, пов'язаних з поверненням В. Путіна на посаду президента РФ у 2012 р.

Зміна політичних режимів у ряді арабських країн, інтервенція в Лівії та початок громадянської війни у Сирії сприяли загостренню напруженості в російсько-американських відносинах. При цьому Конгрес США вдався до запровадження санкцій, пов'язаних з порушенням прав людини в Росії («Акт Магнітського») [50], що спричинило симетричні кроки у відповідь з боку російської влади [51] та супроводжувалося серією скандалів між спецслужбами.

Окремим фактором загострення протиріч у відносинах між США та Росією стали суспільні заворушення та зміна влади в Україні (листопад 2013 р. – лютий 2014 р.), які сприяли зміні вектора двосторонніх відносин. Хоча адміністрація Б. Обама підтримала зміну владного режиму в Україні, закріпивши офіційне визначення цих подій як «Революції гідності», політичне керівництво США відраділо нове київське керівництво від надання збройного спротиву російським військам з метою відвернення анексії Криму. Така позірна суперечливість пояснювалася тим, що адміністрація Б. Обама переслідувала різні цілі у відносинах з Україною та Росією. Щодо Києва адміністрація Б. Обама вважала корисним закріплення українсько-російського антагонізму, а у відносинах з РФ намагалася пом'якшити двосторонні суперечності та сприяти розширенню мережі зовнішнього впливу, націленого на заохочення процесів внутрішньої демократизації у Росії [52].

6. Період 2014-2021 рр. в американсько-російських відносинах засвідчив суперечливість і концептуальну неоднорідність політики США відносно Росії. На думку експертів Фонду Карнегі Ю. Рамера та Р. Сокольські, після 1991 р. політику США щодо Росії обумовлювали два аспекти:

- Перший полягав у тому, що «США не бажають сприймати Росію такою, як вона є, і намагаються змінити її політичну систему». Зі свого боку Кремль чинив опір спробам насадження демократії в Росії та в сусідніх країнах, сприймаючи це як загрозу внутрішньої стабільності.

- Другий аспект був пов'язаний з тим, що «США розглядають НАТО як єдину законну організацію, яка відповідає за безпеку в Європі та Євразії». Однак розширення євроатлантичної системи безпеки в євразійському просторі сприймалося в Москві як загроза безпеці РФ [53].

Інспірована політичними колами РФ дестабілізація в Донецькій та Луганській областях з пізнішим залученням і розміщенням на постійній основі регулярних російських військ засвідчила, що Москва має намір продовжувати системне руйнування української державності. Утім, адміністрація США, хоча

й визнала Росію агресором, відмовила Києву в проведенні термінових консультацій згідно положень Будапештського меморандуму 1994 р., пославшись на неучасть Росії в переговорах, і до збиття малайзійського боїнга МН 17 (17 липня 2014 р.) утримувалася від запровадження секторальних економічних санкцій [54].

На етапі військової окупації та підготовки анексії Криму (березень 2014 р.) лідери США, Великої Британії, Франції та Італії закликали Москву до «стриманості», негайного виведення військ та проведення переговорів «з урегулювання ситуації в Україні». Тональність їх заяв нагадувала доволі стриманий дипломатичний демарш. Москву попереджали, що призначення в Криму референдуму про приєднання півострова до Росії не має жодних законних підстав. Від російського керівництва вимагали допустити в Крим міжнародних спостерігачів і негайно погодитися на створення контактної групи з метою проведення переговорів з Україною. Зі свого боку країни Заходу попереджали про погіршення відносин та запровадження нових санкцій [55].

Зі свого боку плани російського керівництва передбачали розбудову власного євразійського геополітичного проекту, в якому РФ мала виступати як центр тяжіння для колишніх радянських республік і могла б поширювати свій вплив як на західному, так і на східному зовнішньополітичному векторах. Включення України до цього проекту мало підкріпити статус РФ як великої держави та змусити Захід відмовитися від стратегії розширення євроатлантичних структур. Отож, відновлення наскрізного домінування Росії було принциповим елементом стратегії Москви на пострадянському просторі.

Відзначаючи важливість українського питання з точки зору регіональної стратегії РФ, роль України в політиці США щодо Європи та Євразії видається менш очевидною. Принаймні на етапі саміту НАТО в Ньюпорті (4-5 вересня 2014 р.) американські політичні аналітики розглядали проблему кризи європейської безпеки як відносно другорядну, хоча й визнавали своєчасність розробки нової стратегії відносно Росії, покликаної запобігати ризику умисного фронтального військового зіткнення між Росією і Заходом [56].

Зокрема Ю. Рамер попереджав, що підставу для виникнення «ризиків випадкової війни в українській кризі» може спричинити нездатність США та Європи «передбачати дії Росії, які на кожному кроці перевищували очікування Заходу з приводу того, що Росія була готова зробити, та ризиків, на які вона була готова піти задля просування своїх інтересів». Така невідповідність уперше виявилася під час російсько-грузинської війни 2008 р., що стало несподіванкою для США та країн Європи [55].

Грунтовна аналітична розробка авторства Ю. Рамера і Р. Сокольські артикулювала наступні чинники, які визначали стратегічний розклад у Східній Європі після кризи 2014 р.:

- Ініціатори планів розширення НАТО вочевидь нехтували оцінкою наслідків цього процесу. Адже пообіцявши включити Грузію та Україну до НАТО (2008 р.) і всіяко підкріплюючи їхню впевненість у тому, що обіцянку буде виконано, «альянс не прийшов (і не збирався приходити) до них на допомогу, коли вони постраждали від російської агресії». Зобов'язання альянсу

щодо забезпечення їхньої безпеки були суто політичними, але «юридично вони ні до чого не зобов'язували». Як відзначали Ю. Рамер і Р. Сокольські, «фактично НАТО воліло сховатися за цим вузьким легалістським тлумаченням своїх зобов'язань перед державами-членами, замість виконати свої великі політичні зобов'язання», якими рясніли офіційні заяви та промови західних лідерів [53].

- Обираючи бездіяльність, НАТО підтвердило, що не несе зобов'язань щодо безпеки країн-партнерів. «Війни Росії з Грузією та з Україною показали, наскільки сильними є інтереси, що керують діями Росії, з одного боку, і США та НАТО – з іншого. Російські ставки і в Грузії, і в Україні були вищими, ніж у США та НАТО, і Кремль був готовий на війну, щоб захистити ці активи. США та їхні союзники по НАТО не розглядали ні власні інтереси в Україні та Грузії, ні свою відданість спільним цінностям як достатню підставу для війни з Росією».

- Стратегія зміцнення впливу США в регіонах, які Росія визначає як критично важливі для своєї безпеки, «втрачає реалістичність, оскільки в США немає нагальної зацікавленості та ресурсів, необхідних для ослаблення російського впливу на сусідні з РФ країни [53].

Результатом оцінки нової ситуації стало запровадження адміністрацією Б. Обама ембарго на поставки Україні летальної зброї та спроба перекласти відповідальність за врегулювання української кризи на Францію і ФРН як безпосередніх учасників нормандського переговорного формату [52]. Хоча США і НАТО визнали необхідність надання Україні військової допомоги, вона вочевидь мала екстенсивний характер і не передбачала розбудову достатнього оборонного потенціалу.

Дозвіл адміністрації Д. Трампа на поставки Україні обмежених партій ПТРК «Джавелін» та снайперських гвинтівок американського виробництва мав скоріше символічне значення, адже не супроводжувався переглядом стратегічного підходу. Попри заяви Д. Трампа про намір врегулювати суперечності у відносинах з РФ, погіршення двосторонніх відносин між США та Росією зовні нагадувало повернення конфронтаційних тенденцій у дусі «холодної війни», однак мало відмінну концептуальну мотивацію – в сенсі відновлення конкуренції та суперництва великих держав і застосування атрибутів політики з позиції сили.

Характеризуючи на офіційному рівні РФ як супротивника та державу-ревізіоніста, яка підриває міжнародний порядок та ігнорує верховенство права, доктринальні документи зовнішньої політики США не розглядали російську агресію проти України як безпосередню загрозу безпеці США. Натомість Стратегія національної безпеки США в редакції від 12 грудня 2017 р., обґрунтовувала необхідність розробки відповідних «правил гри», які сприятимуть зміцненню конкурентоспроможності США на геополітичній арені [57, р. 32]. Констатація необхідності таких правил поширювалася і на Росію та упорядкування американсько-російських суперечностей.

Впродовж 2014-2021 рр. офіційна позиція НАТО залишала відкритою можливість відновлення політичного діалогу та партнерства з Росією за умови, якщо вона «утримуватиметься від агресивних дій» і «дестабілізуючої

поведінки» та повернеться до виконання своїх міжнародних зобов'язань [58]. При цьому анексія Криму та війна в Донбасі визначалися як «криза за межами Альянсу», яка не вимагає безпосереднього реагування окрім посилення спроможностей стримування та оборони в країнах східного флангу НАТО з метою захисту від будь-яких потенційних загроз. В своїх комюніке НАТО відкреслювало відданість міжнародним зобов'язанням, обумовленим Основоположним актом НАТО-Росія від 1997 р. та наступним двостороннім документам.

Саміт НАТО в Брюсселі (12 липня 2018 р.) підтвердив курс на військово-політичне стримування Росії у поєднанні зі збереженням діалогу в форматі Ради НАТО-Росія. Однак до осені 2021 р. обсяг військових приготувань НАТО на східному фланзі мав скоріше символічний характер і був розрахований насамперед на упередження криз гібридного характеру, пов'язаних з кібернетичною війною, ворожою пропагандою, можливістю збурення заворушень в середовищі етнічних громад чи проникненням піддривних груп. Проте, з урахуванням «раптової» анексії Криму (2014 р.), а також уроків ескалації конфлікту на сході України, в структурах НАТО були змушені зважати на «важко передбачуваний характер поведінки Кремля».

Збільшення присутності російських військ у західних областях РФ, які відпрацьовували наступальні операції в ході маневрів, сприймалося як очевидна загроза країнам Східної Європи, однак такі формулювання не потрапляли до офіційних документів. Лише навесні 2021 р. нарада МЗС країн-членів НАТО офіційно визнала небезпеку зростання обсягів політичного проникнення в суміжні країни та військової діяльності РФ на західному напрямку як загрозу безпеці країн євроатлантичного простору, включаючи Західні Балкани, Балтійський і Чорноморський простори, Близький Схід, Північну Африку та Арктику. Враховуючи концентрацію російських військ поблизу кордонів України та застосування гібридних методів щодо сусідів, лідери країн-членів НАТО декларували готовність продовжити розміщення батальйонних груп сил швидкого розгортання в прибалтійських країнах водночас із підтвердженням готовності США до діалогу з РФ з приводу ядерної угоди з Іраном, кліматичних змін та стратегічної стабільності.

Засідання міністрів оборони країн-членів НАТО (Брюссель, 21-22 жовтня 2021 р.), яке проходило на тлі припинення дипломатичних каналів зв'язку між НАТО та Росією, обмежалося рішеннями про необхідність продовжувати стратегію стримування РФ, провадити оцінку російського ракетно-ядерного потенціалу, прискорити військово-технічну модернізацію військового потенціалу НАТО та розширити патрулювання повітряного простору над Балтикою та акваторією Чорного моря. З огляду на можливість виникнення прямої воєнної небезпеки на східному фланзі, країни-члени НАТО затвердили стратегічний план, який передбачав підвищення мобільності збройних сил (готовність до швидкого розгортання в Балтійському та Чорноморському регіонах).

Попри стриману офіційну позицію з боку владних структур США, після російської анексії Криму основні угруповання американської політичної еліти

все частіше розглядали Росію в якості геополітичного супротивника. За оцінкою професора Лондонської школи економіки і політичних наук В. Зубока, агресивна реакція Москви на розширення НАТО викликала обурення та ілюзорні сподівання, що посилення засобів стримування путінського режиму дозволить не лише запобігати новим актам агресії, але й примусить його до повної та беззастережної капітуляції [59].

В період перебування при владі адміністрації Д. Трампа, якого з подачі демократів підозрювали в намірах досягти змови з В. Путіним, ознаками системного погіршення стану американсько-російських відносин було пов'язано з масштабним скороченням штату дипломатичних представництв та ухваленням Конгресом США у липні 2017 р. закону про санкції проти Ірану, Російської Федерації та Північної Кореї [60].

У розпал президентської виборчої кампанії 2020 р. в середовищі американських політичних експертів обговорювалися два основних підходи, які обґрунтовували надання більшої ефективності політиці США щодо Росії. Перший підхід пропонував суттєвий перегляд бінарної комбінованої тактики у вигляді поєднання санкцій (стримування) і дипломатії. Прибічники такої лінії стверджували, що комбінація санкцій і дипломатії не ефективна й лише загострює небезпеку конфлікту, в тому числі ядерного. Вихід із ситуації пропонувалося шукати на підставі «нормалізації» відносин у формі збалансованого поєднання стримування та розрядки, як це було у часи «холодної війни». Така модель обумовлювала досягнення порозуміння з РФ у питаннях, які становлять спільний інтерес для обох сторін, не відкидаючи певних поступок в питаннях, які не мають суттєвого значення з погляду інтересів США [61].

Головний аргумент прибічників нормалізації полягав у тому, що американсько-російські відносини зайшли в небезпечний глухий кут, який загрожує національним інтересам США. З-поміж потенційних небезпек автори ідеї вказували на відновлення гонки ядерних озброєнь та ворожі дії з метою нанесення шкоди критичній інфраструктурі іншої сторони, – «у той час, коли зовнішньополітичний арсенал США зводиться в основному до редукціонізму, санкцій, публічного засудження та резолюцій Конгресу». Нормалізація дипломатичних відносин з РФ розглядалася як засіб просування інтересів США, «а не винагорода за хорошу поведінку».

Запропонована модель вважала бажаним «залучення Росії до серйозного та тривалого стратегічного діалогу, який має усунути глибші джерела недовіри та ворожості й водночас зосереджуватиметься на великих та невідкладних викликах безпеці, з якими стикаються обидві країни».

До зони спільних інтересів автори запропонованого підходу включали відновлення контролю над озброєннями, зокрема продовження договору СНО-3, стабілізацію військового протистояння в Європі, збереження існуючих та створення нових заходів зміцнення довіри, обговорення можливості тристоронньої співпраці з критичних питань між США, РФ і КНР. При цьому ініціатори такого підходу відкидали припущення, що політика США може змінити структуру політичного режиму в Росії [61].

Пояснюючи ці пропозиції Т. Грем (колишній керуючий директор фірми «Kissinger Associates, Inc.» у справах Росії та Євразії та керівник відділу Росії у Раді національної безпеки США в 2002-2007 рр.) уточнив, що мова не йде про нове «перезавантаження», адже Росії не пропонується роль стратегічного чи інакшого партнера США, як це було за адміністрацій Б. Обама, Дж. Буша-молодшого чи Б. Клінтона. Мова йде про «щось, схоже на розрядку», яку проводили Р. Ніксон і навіть у певний час Р. Рейган, коли він «зрозумів, що в його суперника є ядерна зброя і необхідно домовитися з цього питання». Як стверджує Т. Грем, прибічники ідеї нової розрядки розуміють, що «Росія є суперником, і що наші позиції з багатьох питань розходяться. Ми бачимо ризик конфронтації. Ми вважаємо, що наше завдання полягає у тому, аби врегулювати ці конфлікти якомога більш відповідально й розумно» [62].

Зі свого боку опоненти курсу на нормалізацію/розрядку заперечували доцільність односторонніх кроків США у бік пом'якшення напруженості як недоречного повернення до вже скомпрометованої тактики «перезавантаження». Натомість пропонувалося провадити політику на підставі ясно вираженої позиції сили, яка мала б поєднувати жорсткі санкції проти РФ з чітко окресленими умовами, за яких ці санкції можуть бути скасовані. Як стверджував Д. Кремер, колишній помічник держсекретаря в адміністрації Дж. Буша-молодшого, «санкції будуть ефективними, якщо їх об'єкт буде знати, що треба зробити, аби їх позбутися». Санкції тлумачилися як механізм, спрямований на зміну політики об'єкта, проти якого вони застосовуються. За цією логікою, запровадження санкцій проти РФ переслідувало мету повернути повагу до територіальної цілісності України та спонукати Росію відмовитися від окупації її території. Важливо відзначити, що на думку Д. Кремера, ефективність санкцій мала забезпечуватися постійним підвищенням їх тиску. Адже в об'єкта санкцій не мало виникати сумнівів у їх розширенні, якщо він не змінить своєї поведінки.

Прибічники системного стримування відкидали тезу про те, що можливість ядерного конфлікту може слугувати аргументом, який виправдовує поступки на користь Росії. Так само й співпраця з Москвою у вирішенні окремих міжнародних проблем не мала б вважатися ультимативною умовою, яка здатна повернути двосторонні відносини між США та Росією у конструктивне русло. З цього приводу Д. Кремер справедливо вказував на те, що російське керівництво на чолі з Путіним діє на підставі своїх особистих інтересів, головний з яких полягає в збереженні влади, а не в обстоюванні інтересів Росії. Тому, за відсутності згоди Москви йти назустріч вимогам США, Вашингтону «слід уникати безглузлого діалогу» й натомість рішуче протистояти російській агресії [62; 63].

Як показали подальші події, за адміністрації Дж. Байдена (з 20 січня 2021 р.) політика США значною мірою сприйняла поради прибічників нової розрядки у відносинах з Росією. В умовах прямої підготовки до вторгнення російських військ в Україну висловлювання Дж. Байдена та його посадовців продемонстрували фактичну відмову від використання дієвих засобів, спроможних відвернути зовнішню експансію Росії, включно з оприлюдненням

превентивних запевнень у тому, що США і НАТО не мають безпекових зобов'язань щодо України, і що збройні сили США за будь-яких обставин не будуть залучені до конфлікту з РФ на території України. Натомість адміністрація Дж. Байдена гарантувала посилення присутності військ США в Європі з метою захисту європейських союзників і «кожного дюйму» території НАТО [64].

Прологом до повномасштабного нападу РФ на Україну 24 лютого 2022 р. стало висунення ультиматуму МЗС РФ, переданого помічниці держсекретаря США по Європі та Євразії К. Донфрід (15 грудня 2021 р.). Переданий пакет включав неприйнятні для Заходу проекти договору між РФ і США про гарантії безпеки та угоди про заходи забезпечення безпеки між РФ і країнами-членами НАТО. Центральним пунктом у цих пропозиціях була вимога повернути військово-стратегічну ситуацію в Європі до стану на 27 травня 1997 р., тобто на час підписання Основного положення договору НАТО-Росія, яке передувало подальшим хвилям розширення альянсу.

Спровокувавши найгострішу міжнародну кризу в Європі з часів Другої світової війни, російське керівництво прискорило військове вторгнення в Україну, яку в Москві вважали найбільш слабкою ланкою умовної євроатлантичної системи, яка не могла розраховувати на використання союзницьких зобов'язань.

При ухваленні рішення про вторгнення в Україну Москва безумовно враховувала запевнення керівників США і НАТО, що Україна не може розраховувати на військові гарантії безпеки з їхнього боку. Згідно розслідування оглядача журналу «Newsweek» У. Аркіна, оприлюдненого 5 липня 2023 р., під час поїздки до Москви 2-3 листопада 2021 р. директор ЦРУ У. Бернс домовився з російським керівництвом про певні правила гри, які мали виконуватися під час вторгнення російських військ до України. Ці домовленості зокрема включали обмеження зони воєнних дій територією України та дотримання Росією принципів секретних операцій. Зі свого боку «адміністрація Байдена пообіцяла, що Сполучені Штати не будуть воювати в Україні безпосередньо та домагатися зміни режиму в Росії». Окрім цього під час війни ЦРУ стримувало уряди Великої Британії та Польщі, які виступали за збільшення військової допомоги Україні (були «готові піти на більший ризик») аби згармонізувати їх позицію з урядами тих країн, які «не бажають надмірної ворожнечі з Путіним» [65].

При цьому російське керівництво наголошувало, що Україна є лише знаряддям політики Заходу, який веде гібридну війну проти РФ з використанням різноманітних засобів, включаючи наближення військової інфраструктури НАТО до російських кордонів.

Висновки.

У період після Другої світової війни велике значення у формуванні відносин між США та СРСР відігравали конфліктні проблеми, які виникали унаслідок перетину конкуруючих інтересів сторін. Більшість із цих спірних моментів, конфліктів і непорозумінь була пов'язана з нерегульованими

аспектами європейського устрою або з поточною ситуацією у суміжних регіонах.

Співпраця великих держав антигітлерівської коаліції у роки війни забезпечила значний інерційний потенціал, який відсував на другий план ідеологічні розбіжності та затьмарював репресивну практику сталінського режиму, який будував статус СРСР як «великої держави» за допомогою тиску на сусідні країни та насадження споріднених політичних систем у країнах Східної Європи.

Оформлення політико-ідеологічного антагонізму між колишніми союзниками, яке поступово відбувалося впродовж 1946-1948 рр., було значною мірою пов'язано з імплементацією доктрини Г. Трумена, яка уособлювала розвиток ліберально-ідеалістичної традиції Вудро Вільсона та обґрунтовувала антагоністичну модель глобального протистояння між демократією і тоталітаризмом.

Результатом поступових еволюційних змін у 1947-1948 рр. стало оформлення біполярної міжнародної системи, визначальними ознаками якої стали хиткий баланс сил між антагоністичними державами-лідерами, стихійний розподіл сфер впливу між двома основними полюсами, створення військово-політичних блоків. Процес функціонування біполярної міжнародної системи був пов'язаний з визначенням основних територіальних зон американсько-радянської конфронтації, окресленням кола спірних проблем, посиленням ідеологічних бар'єрів та перенесенням політико-ідеологічного змагання на території та суспільства третіх країн.

Важливим аспектом довгострокової стратегії США в Європі стало зміцнення трансатлантичного зв'язку в формі прямої військової присутності, безпекової підтримки країн-членів НАТО та співпраці з європейськими інтеграційними об'єднаннями [25].

За часів правління Сталіна основні кризові аспекти в американсько-радянських відносинах стосувалися насамперед претензій СРСР на чорноморські протоки, протиріч довкола Західного Берліна та війни в Кореї (1950-1953 рр.).

В подальшому періодизація відносин між США та СРСР загалом віддзеркалювала динаміку «холодної війни», включаючи чергування спроб розрядки міжнародної напруженості та етапів загострення напруженості та конфронтації.

Карибська криза 1962 р., яка поставила світ на межу ядерної війни, відіграла визначальну роль у переосмисленні стану і змісту двосторонніх відносин. Політичні лідери обох наддержав прагнули недопущення подібних ситуацій у майбутньому. Відбувалося переосмислення функцій ядерної зброї як засобу взаємного стримування, що сприяло визначенню певних правил гри та успішним результатам переговорів про обмеження, а згодом і про скорочення стратегічних ядерних озброєнь.

Попри чергування періодів розрядки і напруженості упродовж 1970-х – 1980-х рр., досягнення паритету між СРСР і США в ракетно-ядерних озброєннях, взаємне визнання кордонів і стабілізація правил взаємодії між

країнами Західної та Східної Європи давали підстави визначати стан тодішньої біполярної міжнародної системи як конфронтаційну стабільність.

Ситуація докорінно змінилася на межі 1980-х – 1990-х рр., коли став очевидним програш радянського соціалізму в ідеологічному та економічному змаганні з Заходом. Розпад біполярної системи поставив перед новою російською верхівкою та лідерами інших пострадянських республік проблему визначення зовнішньополітичних пріоритетів. При цьому для США розпад СРСР означав фактичне звільнення від домовленостей і зобов'язань, досягнутих Р. Рейганом і Дж. Бушем-старшим з М. Горбачовим.

Встановлення однополярної гегемонії США відсунуло суперечності з Москвою на другий план, дозволивши американським адміністраціям обох партій – від Дж. Буша-старшого до Б. Обама – не надто зважати на заперечення чи побажання російського керівництва.

Ставка Б. Клінтона на розширення НАТО дозволяла США підтвердити провідну роль в Європі та в світі. За таких обставин вступ до НАТО сусідніх з Росією країн, включаючи балтійські республіки, мав «раз і назавжди позбавити російські еліти небезпеки (або спокуси. – *Прим. авт.*) імперського рецидиву». Ці ж міркування, вірогідно, спонукали Дж. Буша-молодшого запропонувати Бухарестському саміту НАТО у квітні 2008 р. схвалити перспективу членства в альянсі для Грузії та України [59].

Чинник глобального домінування США спонукав адміністрацію Дж. Буша-молодшого застосувати концепцію упередження загроз у сфері національної безпеки за формулою «чим більша загроза – тим більший ризик бездіяльності», що призвело до втягнення до довготривалих війн і в підсумку, – геополітичних невдач в Іраку та Афганістані.

На цьому фоні зовнішня експансія РФ відносно сусідніх країн, включаючи застосування регулярних військ у війні в Грузії стала для Заходу прикрою несподіванкою. Однак прояви агресії з боку РФ не призвели до суттєвого перегляду стратегічних орієнтирів США і НАТО. Військове втручання в Грузії (2008 р.), а згодом – і в Україні (2014 р.) розглядалися як небажаний поворот подій, який, утім, не становить прямої загрози безпеці США, НАТО та європейських інтеграційних структур.

До введення російського військового контингенту до Сирії (2015 р.) дії Москви тлумачилися як прояв геополітичного ревізіонізму – в сенсі реалізації планів відновлення територіального контролю в просторі колишніх СРСР і Російської імперії. Російська військова операція в Сирії засвідчила наміри Москви зберегти присутність на Близькому Сході та в Середземномор'ї, що в США вважали не бажаним. Однак втручання РФ в інтернаціоналізований конфлікт у Сирії на боці президента Б. Асада вочевидь не порушувало загального балансу сил, й тому не викликало надмірного занепокоєння.

Аналіз позиції США і НАТО впродовж 2010-х – початку 2020-х рр. переконливо засвідчив обмежену ефективність проголошеного США «бінарного підходу» в формі стримування та оборони. Утім, оцінювати ступінь ефективності цього підходу можна насамперед з точки зору відповідності його цілей конкретним результатам. Адже за первинним задумом, стратегія

стримування та оборони була націлена на згуртування НАТО і захист його країн-членів від можливої агресії Росії, однак не передбачала поширення засобів стримування на відсіч зазіхань РФ на суверенітет і територіальну цілісність країн пострадянського простору. За цих обставин, у разі виникнення критичних умов захист східного флангу НАТО міг передбачати залучення оборонного потенціалу України, однак не передбачав захисту її суверенної території від російської агресії попри позірні гарантії безпеки, окреслені в Будапештському меморандумі 1994 р.

Другим важливим аспектом, який визначав позицію США і НАТО, було небажання розглядати у практичній площині проблему кризи європейської безпеки. Розглядаючи НАТО і комплекс європейських інституцій в якості основних елементів архітектури безпеки, американське керівництво не вважало за доцільне починати переговори з Москвою про гарантії безпеки та правила поведінки на пострадянському просторі.

Розглядаючи НАТО в якості основної опори в євроатлантичному просторі, адміністрація Б. Обами, як і адміністрація Д. Ейзенхауера за часів М. Хрущова, ігнорувала пропозиції Москви про обговорення проекту договору про європейську безпеку (2009 р.). Зі свого боку, російське керівництво нервово реагувало на скасування та перегляд договорів з контролю над озброєннями і вимагало від США і НАТО офіційної відмови від розширення альянсу та розміщення військ і об'єктів системи ПРО у країнах Східної Європи.

Війна РФ проти України, яка стала критичним випробуванням системи міжнародної безпеки, продемонструвала неготовність США і НАТО гарантувати європейську стабільність і вживати превентивні засоби з метою стримування та упередження російської агресії.

Визнаючи військове та військово-технічне відставання від Заходу, російське керівництво, на відміну від традиційно стриманої риторики колишнього СРСР, вдалося до відвертого залякування Заходу погрозами бойового використання ядерної зброї як засобу обстоювання власних інтересів, включаючи заперечення постачання сучасних озброєнь для України як жертви неспровокованої агресії.

Список використаних джерел і літератури:

1. Толстов С.В., Фесенко М.В. «Нова холодна війна» в сучасному науковому та політичному дискурсі. *Суспільно-політичні процеси*. 2019. Вип. 3(13). С. 217-269.
2. Сталин И.В. Участникам экономической дискуссии. Замечания по экономическим вопросам, связанным с ноябрьской дискуссией 1951 года. 1952 г., 1 февраля. *Marxists Internet Archive*. URL: https://www.marxists.org/russkij/stalin/t16/t16_33.htm
3. Наджафов Д.Г. К вопросу о генезисе Холодной войны. *Холодная война. 1945-1963 гг. Историческая ретроспектива*. Сб. ст. / Отв. ред. Н.И. Егорова, А.О. Чубарьян. М. : Олма-пресс, 2003. С. 65-104.

4. Gaddis J.L. Strategies of containment: A critical appraisal of postwar American national security policy. Oxford : Oxford University Press, 1982. 484 p.
5. Gaddis J.L. The Long Peace. Inquires Into the History of the Cold War. 1st ed. New York, Oxford : Oxford University Press, 1987. XI, 332 p.
6. Gaddis J.L. The Cold War: a new history. London : Penguin Books Ltd, 2005. XV, 333 p.
7. Jervis R. Was the Cold War a security dilemma? *Journal of Cold War Studies*. 2001. Vol. 3, No. 1. P. 36-60.
8. Leffler M.P. The American Conception of National Security and the Beginnings of the Cold War, 1945-48. *The American Historical Review*. 1984. Vol. 89, No. 2. P. 346-381.
9. Leffler M. *A Preponderance of Power: National Security, the Truman Administration and the Cold War*. Stanford : Stanford University Press, 1992. XVII, 689 p.
10. Leffler M.P. The Cold War: What do “We Now Know”? *The American Historical Review*. 1999. Vol. 104, No. 2. P. 501-524.
11. Бадах Ю. Г. “Холодна війна” та її виміри (1946 - 1991 pp.): монографія. К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т., 2009. 457 с.
12. Кудряченко, А.І. Берлінська криза 1948-1949 років – балансування на межі війни. *Актуальні проблеми всесвітньої історії: конфлікти як складова міжнародних відносин*. К. : Фенікс, 2014. С. 88-99.
13. Сич О., Мінаєв А. *Доба «холодної війни»: основні тенденції світового розвитку*: Навч. посібник. Чернівці : Рута, 2008. 72 с.
14. Овчаренко О.І. *Двополюсність світу і “холодна війна” (1946 – 1991 pp.): навч.-метод. посібник*. Черкаси : ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2013. 172 с.
15. *Холодная война. 1945-1963 гг. Историческая ретроспектива*: Сб. ст. / ред. Н.И.Егорова, А.О. Чубарьян. М. : Олма-Пресс, 2003. 640 с.
16. Наджафов В. *Пакт, изменивший ход истории*. М. : Новый Хронограф, 2015. 523 с.
17. Kramer M. Ideology and the Cold War. *Review of International Studies*. 1999. Vol. 25, No. 4. P. 539-576.
18. Burman S. *America in the Modern World: The Transcendence of United States Hegemony*. New York : Palgrave Macmillan, 1991. X, 216 p. (Ch. 3. The Superpowers: Politics, Economics and Survival in America in the Modern World. P. 46-66).
19. Шлезингер А.М. Циклы американской истории. М. : Издательская группа «Прогресс», «Прогресс-Академия», 1992. 692 с.
20. The Sinews of Peace (‘Iron Curtain speech’). March 5, 1946. *The International Churchill Society*. URL: <https://winstonchurchill.org/resources/speeches/1946-1963-elder-statesman/the-sinews-of-peace/>
21. Truman Doctrine (1947). Transcript. *The U.S. National Archives and Records Administration*. URL: <https://www.archives.gov/milestone-documents/truman-doctrine>

22. The Truman Doctrine, 1947. *Office of the Historian, Foreign Service Institute*. URL: <https://history.state.gov/milestones/1945-1952/truman-doctrine>
23. Из доклада А.А. Жданова "о международном положении" на первом совещании Коминформа. 25.09.1947. *Фонд А. Н. Яковлева*. Док. № 52. URL: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/69358>
24. Gaddis J.L. The Long Peace: Elements of Stability in the Postwar International System. *International Security*. Spring 1986. Vol. 10, No. 4. P. 99-142. URL: <https://doi.org/10.2307/2538951>
25. Толстов С.В. Європейська стратегія США за часів «холодної війни». *Проблеми війни і миру в історії країн світу: збірник наукових праць / За заг. ред. С.В. Толстова*. К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2021. С.12-35.
26. Предложение делегации СССР о Черноморских проливах. 22 июля 1945 г. URL: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/218889-predlozhenie-delegatsii-sssr-o-chernomorskih-prolivah-22-iyulya-1945-g#mode/inspect/page/1/zoom/4>
27. Печатнов В.О. От союза – к вражде (советско-американские отношения в 1945-1946 гг.). *Холодная война. 1945-1963 гг. Историческая ретроспектива*. Отв. ред. Н.И. Егорова, А.О. Чубарьян. М. : Олма-пресс, 2003. С. 21-64.
28. Резолюции Совета Безопасности ООН 1946 года. URL: <https://www.un.org/securitycouncil/ru/content/resolutions-adopted-security-council-1946>
29. Алиев С.М. История Ирана. XX век. М.: Ин-т востоковедения РАН: Крафт+, 2004. 648 с.
30. Верховна Рада України. Конвенція про режим проток (укр/рос). Док. 995_228. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_228#Text
31. Гасанлы Дж.П. СССР–Турция: от нейтралитета к холодной войне (1939–1953). М. : «Центр Пропаганды», 2008. 663 с.
32. Молотов, Маленков, Каганович. 1957. Стенограмма июньского пленума ЦК КПСС и другие документы / Под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. Н. Ковалева, А. Коротков, С. Мельчин, Ю. Сигачев, А. Степанов. М. : МФД, 1998. 848 с.
33. Gaddis J.L. Containment: Its Past and Future. *International Security*. Spring 1981. Vol. 5, No. 4. P. 74-102.
34. Гибианский Л.Я. Проблемы Восточной Европы и начало формирования советского блока. *Холодная война 1945-1963 гг. Историческая ретроспектива: Сборник статей*. Отв. ред. Н.И.Егорова, А.О. Чубарьян. М. : Олма-Пресс 2003. С. 105-136.
35. Цветков Г.Н. СССР и США: отношения, влияющие на судьбы мира. К. : Изд-во при Киевском гос. университете изд. объединения «Вища школа», 1988. 272 с.
36. Stephanson A. Fourteen Notes on the Very Concept of a Cold War. Dalby S., Ó Tuathail G. (Eds.). *Rethinking Geopolitics*. New York: Routledge, 1998. P. 62-85.

37. Робертс Дж. Шанс для мира? Советская кампания в пользу завершения «холодной войны». 1953 – 1955 годы. *Новая и новейшая история*. 2008, № 6. С. 35-75.
38. Рёддер А. Коммюнике особого совещания министров иностранных дел и обороны стран, участвующих в интегрированной оборонной структуре Североатлантического пакта, в Брюсселе ["Двойное решение" НАТО], 12 декабря 1979 г. *100(0) Schlüsseldokumente zur deutschen Geschichte im 20. Jahrhundert*. URL: https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_de&dokument=0025_nat&object=context&l=ru
39. Адамишин А.Л. В разные годы. Внешнеполитические очерки. М. : Издательство «Весь Мир», 2016. 448 с.
40. Remarks to the Conference on Marketing Economics and Management Training for Eastern Europe. 1991. February 27. The American Presidency Project. URL: <https://www.presidency.ucsb.edu/documents/remarks-the-conference-marketing-economics-and-management-training-for-eastern-europe>
41. Тэлботт С. Билл и Борис. Записки о президентской дипломатии. Пер. М. Немцова. М. :ОАО Издательский Дом «Городец», 2003. 528 с.
42. Основополагающий акт о взаимных отношениях, сотрудничестве и безопасности между Российской Федерацией и Организацией североатлантического договора. НАТО. 1997. 27 May. URL: https://www.nato.int/cps/ru/natohq/official_texts_25468.htm
43. Costigliola F. Kennan's Warning on Ukraine. *Foreign Affairs*. 2023. January 27. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/george-kennan-warning-on-ukraine>
44. Реакция России на предстоящую военную операцию НАТО оказалась беспрецедентно резкой. *Gazeta.Ru*. 24.03.1999. URL: http://gazeta.lenta.ru/daynews/24-03-1999/03rus_kosovo.htm
45. Carpenter T.G. Why Russia Fears NATO. *The National Interest*. October 10, 2016. URL: <http://nationalinterest.org/blog/the-skeptics/why-russia-fears-nato-17999>
46. Договор между Российской Федерацией и Соединёнными Штатами Америки о сокращении стратегических наступательных потенциалов (24 мая 2002 г.). Center for Arms Control, Energy and Environmental Studies. URL: <https://www.armscontrol.ru/start/rus/docs/sort.htm>
47. NATO-Russia Relations: A New Quality. Declaration by Heads of State and Government of NATO Member States and the Russian Federation. NATO. 2002. 28 May. URL: http://eulaw.edu.ru/old/documents/legislation/eur_int_law/rome_declaration.htm
48. Путин В.В. Выступление и дискуссия на Мюнхенской конференции по вопросам политики безопасности. *Президент России*. 1 февраля 2007. URL: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/24034>
49. Asmus R.D. Russia's 'sphere' in Europe. *The Washington Post*. 25.12.2009. URL: <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2009/12/25/AR2009122501286.html>

50. H.R. 6156 (112th): Russia and Moldova Jackson-Vanik Repeal and Sergei Magnitsky Rule of Law Accountability Act of 2012. (Dec. 7, 2012). *Govtrack*. URL: <https://www.govtrack.us/congress/bills/112/hr6156/text>
51. Федеральный закон «О мерах воздействия на лиц, причастных к нарушениям основополагающих прав и свобод человека, прав и свобод граждан Российской Федерации» от 28.12.2012 N 272-ФЗ (последняя редакция). *Consultant*. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_139994/
52. Толстов С.В. Українсько-американські відносини в контексті зовнішньополітичних пріоритетів США. *Проблеми всесвітньої історії*. 2019. №1(7). С. 117-144.
53. Rumer E., Sokolsky R. Thirty Years of U.S. Policy Toward Russia: Can the Vicious Circle Be Broken? *Carnegie Endowment for International Peace*. 2019. June 20. URL: <https://carnegieendowment.org/2019/06/20/thirty-years-of-u.s.-policy-toward-russia-can-vicious-circle-be-broken-pub-79323>
54. Толстов С. Координація політики США та ЄС у реагуванні на українську кризу. Ч. 1. *Зовнішні справи*. 2015. № 1. С. 16-21.
55. США призывают Россию не аннексировать Крым. *BBC News*. 8 марта 2014. URL: https://www.bbc.com/russian/international/2014/03/140308_kerry_lavrov_crimea_warning
56. Rumer E. Past Lessons and New Challenges. *Carnegie Endowment for International Peace*. 1.09.2014. URL: <https://carnegiemoscow.org/commentary/56501>
57. Trump, D.J. *National Security Strategy of the United States of America*. Washington: The White House, 2017. VI, 56 p.
58. Заява за результатами саміту у Варшаві. Оприлюднено главами держав та урядів, які беруть участь у засіданні Північноатлантичної ради у Варшаві 8-9 липня 2016 року. Press Release (2016) 100. *NATO*. 09 Jul. 2016. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133169.htm?selectedLocale=uk
59. Зубок В. Как США находили и теряли Россию: 100 лет хождения по кругу. *BBC News*. 27 декабря 2017. <https://www.bbc.com/russian/blog-vox-historicus-42443063>
60. Countering America's Adversaries Through Sanctions Act. Public Law 115–44—Aug. 2, 2017. URL: <https://www.congress.gov/115/plaws/publ44/PLAW-115publ44.pdf>
61. Gottemoeller R., Graham T., Hill F., Huntsman J. Jr., Legvold R., Pickering T.R. It's Time to Rethink Our Russia Policy (Opinion). *Politico*. 08/05/2020. URL: <https://www.politico.com/news/magazine/2020/08/05/open-letter-russia-policy-391434>
62. Жигалкин Ю. Новая перезагрузка или старая разрядка? Что предлагают влиятельные кремленологи. Радио «Свобода». 22 августа 2020. URL: <https://www.svoboda.org/a/30796761.html>

63. Kramer D.J. No, Now Is Not the Time for Another Russia Reset (Opinion). *Politico*. 08/11/2020. URL: <https://www.politico.com/news/magazine/2020/08/11/russia-reset-response-open-letter-393176>
64. Remarks by President Biden on Russia's Unprovoked and Unjustified Attack on Ukraine. *The White House*. 2022. February 24. URL: <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/speeches-remarks/2022/02/24/remarks-by-president-biden-on-russias-unprovoked-and-unjustified-attack-on-ukraine/>
65. Arkin W.M. Exclusive: The CIA's Blind Spot about the Ukraine War. *Newsweek*. 07/05/2023. URL: <https://www.newsweek.com/2023/07/21/exclusive-cias-blind-spot-about-ukraine-war-1810355.html>

УДК 94 : 327 (495 + 560)

Деменко О.Ф.

ГРЕКО-ТУРЕЦЬКІ ВІДНОСИНИ У РОКИ «ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ»

Стаття присвячена аналізу греко-турецьких відносин у роки «холодної війни». Зазначається, що стосунки Греції та Туреччини тривалий час перебувають у конфліктному стані у зв'язку з історичними, цивілізаційними та територіальними суперечностями. У роки «холодної війни», незважаючи на вступ обох країн до НАТО, їхні стосунки залишалися складними і нестабільними. На сучасному етапі розбіжності і суперечності продовжують домінувати над факторами, які могли б сприяти встановленню добросусідських відносин між двома країнами. Це негативно впливає на безпекову ситуацію у Східному Середземномор'ї. Констатовано, що усунення протиріч між Грецією та Туреччиною, як свідчить історичний досвід відносин між ними, вимагає комплексного підходу до налагодження діалогу, довіри і взаємної терпимості між двома сусідніми державами.

Ключові слова: «холодна війна», НАТО, греко-турецькі відносини, конфліктність, компроміс.

Demenko O.F. Greek-Turkish relations during the Cold War.

The article is devoted to the analysis of Greek-Turkish relations during the Cold War. It is noted that relations between Greece and Turkey have been in a conflict state for a long time due to historical, civilizational and territorial contradictions. During the Cold War, despite accession of both countries to NATO, their relations remained difficult and unstable. At the present stage, differences and contradictions continue to dominate above factors that could contribute to the